

המו"לים לבית הירשנזון

פרק בתולדות העתונות הירושלמית (1882 – 1908)

יוסף לנג

הוסב שמה של הישיבה ל"שנות אליהו" על שמו של אליהו גוטמאכר, והירשנזון שנתמנה גם לגזבר בשכר עמד בראשה עד לפטירתו.² הירשנזון נודע כבקיאת בתלמודים ובספרי שו"ת והתעמק גם בנבכי השפה העברית ובקבלה. בספריו, שלא כולם נדפסו, באה לידי ביטוי מחויבותו העמוקה לרעיון יישוב ארץ ישראל, בהשראתם של הרבנים צבי קלישר ואליהו גוטמאכר, עמם היה קשור במשך שנים, ופעל לגיוס אמצעים להקמת יישוב יהודי סמוך לקבר רחל. הוא טרח להתקין לפרסום כתבי יד נדירים שהגיעו לידיו ודברי תורה והלכה, שנדפסו בדפוס פרומקין,³ ועם כינונו של בית הדפוס המשפחתי, הדפיס בו את הספרים. במקרה אחד עלתה לו יוזמתו זו במריבה קשה עם פרומקין, ובסופה הוכרעה הסוגיה בדרך דקהל אשכנזים לרעתו.⁴ משעה זו בטלו יחסי הרעות ששררו בין שתי המשפחות והומת העוינות בין פרומקין לבין הירשנזון גבהה והלכה ונשמרה בקנאות במשך תריסר שנים. תרמו לכך גם העמדות המשכיליות-לאומיות שביטאו בני משפחת הירשנזון והתקרבותם אל אנשי חוגם של היאל מיכל פינס ואליעזר בן יהודה, יריביו של פרומקין, ששינה מדרכו הקודמת והסתגר בד' אמותיו של היישוב הישן.

בשנת חייו האחרונה גילה יעקב מרדכי את דעתו, לבקשת איכרי המושבות, בדבר היתר העבודה בשנת השמיטה. הוא פרסם בהצבי סדרת מאמרים, "דבר השמטה", שכללו פסקי הלכה מלומדים והוכיח בהם שאין המצווה חלה בזמן הזה מדאורייתא ומשום-כך ניתן להתיר את העבודה בשנת השמיטה. פסיקתו האמיצה, שעמדה בניגוד לדעתם של רוב רבני ירושלים,⁵ זיכתה אותו בשיר הלל מאת שנה"י יונאס: "... בדבר השמטה // כרם ישראל שאה שממה // בארץ זית שמן שערה וחסה // את ומחרשת לא באו שמה. // עד שקמת כגואל ומושיע // אתה יעקב מרדכי הרשנזון // ותבוא בצבי ותעיר ותריע // לנטוע עץ חיים בתוך הגן ... // אתה ברוך ה', הולך תמים! // תקרא בישראל מושיע וגואל. // כי דברך נשמעו באזני הרבנים // ומשפטך יצא מכח אל הפעל." את נאמנותו לרעיון יישוב ארץ ישראל ואת מחויבותו העמוקה לגורל המושבות הנחיל יעקב מרדכי לצאצאיו כשם שהינכם לתורה ולהשכלה. פעילותם של שני בניו יצחק וחיים, ובני ביתם, בעולמה של העתונות היהודית, הם נושאי דיוננו.

ב. פ'רמן (רשיון) לדפוס ולעתון

יצחק הירשנזון (פינסק 1845 - לונדון 1897) עלה כילד עם הוריו לארץ ישראל. בהתבגרו נשלח ללמוד בישיבות ברוסיה ובאמסטרדם והוסמך

החל משנת 1882 ובמשך שלושה עשורים תפסה משפחת הירשנזון מקום חשוב בעולמה של העתונות היהודית בארץ ישראל. מהפכת התורכים הצעירים (1908), שפתחה עידן חדש בתולדותיה של ארץ ישראל, היתה גם שעת רצון להתפתחות העתונות באימפריה העות'מאנית, אבל דווקא באותה עת ירדו בני המשפחה מעל בימת העתונות הירושלמית ונשתכחה תרומתם היהודית לתעשיית הדפוס, העתונות והמו"לות בארץ. אחדים מבני המשפחה עשו להם שם בפעילויותיהם בתחומי הרוח והחברה היהודית בארץ ישראל ובחו"ל והיו מהם שזכו להתייחסותם של חוקרים ובעלי רשומות. אך רק בודדים הזכירו את עשייתם החשובה בעולמה של העתונות הירושלמית ואת תרומתם לתרבות המתחדשת בארץ ישראל. כוונתנו לסקור כאן את העתונים וכתבי העת השונים שהוציאו לאור, אלה שנסקרו בעבר ואלה שטרם נסקרו, להוסיף פרטים על הידוע עליהם, ובתוך כך גם לתאר את השפעת השיקולים הכלכליים והחברתיים על הגישות הרעיוניות של המו"לות הירושלמית, שטרם נדונו בחקר קודמתה.

א. יעקב מרדכי הירשנזון ומשפחתו

יעקב מרדכי, בן צבי (קרלין 1815 - ירושלים 1889). למד והתחנך בתלמודי תורה ואחר כך בשיבתו של יעקב מאיר פדוה, אב"ד בבריסק דליטא.⁶ בשנת 1848 עלה לארץ ישראל עם רעייתו, שרה ביילה, בת יהודה לייב, ועם בנו יצחק והשתקע בצפת. הוא יסד בעיר ישיבה וניהל אותה במשך שנים מספר. בשנת תר"ך (1860) יצא לחו"ל והוסמך לרבנות בידי הרבנים אליהו גוטמאכר ויעקב אטלינגר. גוטמאכר הציע לו לקיים בצפת חברה ללימוד משניות וגמרא בשם "סוכת שלום ומאור יעקב" והתחייב לתמוך בה ולממן את פעילותה. הוא נתן להירשנזון "אגרת קודש" הקוראת להגברת לימוד התורה באמצעות ייסוד בתי מדרש והחזקת תלמידי חכמים. כן חתר להקמתו של בית מדרש מרכזי בירושלים, שיהיה הסמכות התורנית המרכזית להסמכת רבנים ליהודי העולם כולו. גוטמאכר ניסה לעניין אישים בעלי מעמד והשפעה ברחבי העולם ביוזמתו ומכספים שאסף רכש הירשנזון חצר בירושלים שבה נקבעה הישיבה והוא תמך בה עד פטירתו.

במסעו זה התקבל הירשנזון לראיון אצל הקנצלר ביסמארק בגרמניה, ובעקבותיו קיבלה המשפחה נתינות גרמנית. הירשנזון העתיק את מגוריו ואת ישיבתו מצפת לירושלים כנראה בתרכ"ג (1863), ויסד בה את הישיבה "סוכת שלום ומאור יעקב", שנועדה לממש את המטרות שהציב גוטמאכר, אך הדבר לא צלח. בשנת תר"ל (1870)

מתן הרשיון.¹¹

בסופו של תהליך בירוקרטי מייגע, וייתכן שגם בסיועו של הוותיקן,¹² נתקבל הפירמן בשנת 1882. בית הדפוס נפתח בשנה שלאחר מכן במרתף חצר בית הירשנזון ברחוב חברון, לאחר שהציוד נרכש מבית הדפוס של ניסן ב"ק, בנו של המדפיס הנודע ישראל ב"ק, המו"ל והמדפיס של העתון חבצלת בגלגולו הראשון. על שטר המכר חתמו לבד מן הרוכשים: יעקב מרדכי ויצחק הירשנזון והמוכר ניסן ב"ק, וכן העדים שמואל שלמה בווארסקי מהראדנא ואלתר שמואל מרדכי ווארשאווסקי.¹³

בבית הדפוס הזה נדפסו עד שנת תר"ן (1890) העתון הצבי, מודעות, כרוזים וכארבעים ספרים, והוא הוסיף לפעול עד שנת תרנ"ו (1896).

ג. בין יצחק הירשנזון לבין א. בן יהודה - מערכה ראשונה
כבר בשנת 1883 נשכרו הפירמן לעתון ולבית הדפוס על ידי מרדכי אדלמן (מיוחס) (1851-1922), שביחד עם אליעזר בן יהודה (1857-1922) הוציאו לאור את עתונם האנטי-מיסיונרי הצבי - מבשר ירושלם (אדר א' תרמ"ג, פברואר 1883), ממנו יצא גיליון בודד. העתון נקרא בשם הצבי, על שמו של המו"ל (הירש=צבי).¹⁴ לאחר ההרפתקה קצרת הימים הזו, השכיר יצחק הירשנזון את בית הדפוס שלו ואת הפירמן לעתון ליצחק (בן צבי) גושציני (גאשציני), מו"ל העתון הירושלמי שערי ציון. זמן מה לפני פקיעת החוזה בין השניים פנה בן יהודה אל הירשנזון וניהל עמו משא ומתן לשכירת הדפוס והרשיון לעתון משלו. התקרבותו של בן יהודה אל הירשנזון גרמה להתערבות יחסיו עם פרומקין.¹⁵ המשא ומתן נעשה, ככל הנראה, בחשאי ובסופו זכה בן יהודה במבוקשו, והירשנזון שימש גם "ערב" לעתון בפני השלטונות, ולצד שמו של הירשנזון המו"ל נדפסו המלים: Gerant Responsible. הירשנזון, ככל הנראה, לא שבע נחת מבן יהודה; זה פרסם בהצבי מאמרים שלא אחת הביכו אותו והעמידו בספק את המשך ההתקשרות ביניהם. באשר לקוראי העתון הירושלמיים, היה הצבי גורם מתסיס ומעורר מדנים בהיותו אופוזיציונר עיקש להנהגת היישוב הישן, בהוקיעו דרך קבע את הממונים על החלוקה, את הגבאים והפרנסים ואת אורח חייהם של יהודי היישוב הישן. לא אחת ולא שתיים הוטלו תרמות על העתון ועל עורכו, שגרמו להתמעטות הכנסותיו של המו"ל, וזה נאלץ לפרסם במקרה מסוים הודעה על התנערותו מפרסום שאין הוא אחראי לו.¹⁶ בן יהודה התגלה גם כעורך שלא הקפיד על מידת הזהירות הנדרשת, עובדה שהיתה עלולה לסכן גם את המו"ל, לו רצו השלטונות למצות עמו את הדין. באדר תרמ"ז (1886), משהחמיר מצבו הכספי של בן יהודה ונבצר ממנו לשלם להירשנזון את דמי שכירת העתון והדפוס, הוא יצא לחו"ל להשיג מנויים להצבי. לבקשתו, נאות ויחאל מיכל פינס לערוך את העתון בהעדרו, לאחר שקיבל לכך את הסכמתו של יעקב מרדכי הירשנזון.¹⁷ לאחר שובו ממסעו לירושלים בשנת תרמ"ז (1887), זכה בן יהודה לתמיכה כספית של הברון רוטשילד, שהבטיחה את הוצאתו הסדירה של הצבי, וממילא את הכנסותיו של הירשנזון, שנהנה גם מתקבולים תמורת המודעות שנדפסו בדרך כלל בעמודו האחורי של העתון. באותם ימים אימץ הירשנזון לעצמו, כנראה בהשראת בן יהודה, שם

שם לרבנות. בשובו סייע לאביו בניהול הישיבה שיסד בירושלים, ונשא לאשה את לאה בת שמעון עלמן. יצחק יצא בשליחות אביו לחו"ל בענייני הישיבה והיישוב ובמסעותיו רכש ספרים וכתבי יד נדירים, במיוחד את הגרסאות השונות של התלמוד. הוא בא בדברים עם אישים כאדולף כרמיה, מיכאל ארלנגר והרב צדוק קאהן בצרפת, עם הרב עזריאל הילדסהיימר, אדולף (יעקב אריה) סלוונדי ועוד רבים אחרים, לשם בחינה מעשית של הרעיון לכונן בירושלים בית מדרש מרכזי להסמכת רבנים, בדומה ל"אקדעמיה..." [ש]כל חכמי העמים מוכרחים לבוא לשם להשלים חוקין" הוא טען ש"אין ספק כי התחלתא דגאולה הוא ראוי הי' שיתעוררו לזה רוסלאנד לעשות בירושלים ישיבות גדולות בסדר הזה שכל הרבנים יהיו מוכרחים לבוא לשם לקבל התר הוראה ובלתי זאת לא יקובלו." הוא השכיל לטפח יחסים קרובים עם אישי חברה ורוח בעלי השפעה. בהיותו בברלין למד את מלאכת הדפוס ופיתוח חותמות. הוא רכש לעצמו מכונות דפוס כדי לכונן בירושלים בית דפוס משוכלל ונעזר לשם כך בדידיו בגרמניה. בהיותו בחו"ל נחלץ אביו, יעקב מרדכי, להכין לו מקור פרנסה, ופנה אל ישראל דב פרומקין, ידיד המשפחה באותה עשה,¹⁸ וזה הנחה אותו כיצד להשיג פירמן (רשיון) לייסוד בית דפוס. במכתבו אל יצחק, חלקו בידיד, יעץ לו אביו לקבל את עצת פרומקין, ולפעול בברלין אצל הצייר התורכי שימליץ עליו בקושטא. הוא גם יעץ לו להאריך לזמן מה את שהותו בברלין, "לעשות יסוד טוב לפרנסתך", ולפעול שם בקרב השלטונות כדי שיפנו הם לקושטא.¹⁹

ב-13 באוגוסט 1876 הגיש יצחק הירשנזון את בקשתו למשרד החוץ בברלין, צירף אליו את התעודות המעידות על השכלתו המקצועית, וביקש לטפל ב"השגת רשיון להקמת יציקת דפוס ובית דפוס לספרים בירושלים, וכן להוצאת כתב עת בלשון העברית או הערבית". לדבריו, הוצאת כתב עת באחת מן השפות שבהן הוא שולט "יענה על צורך ניכר של כל הסביבה." המאמצים המוקדמים הללו להשיג פירמן עוד לפני שובו לירושלים, היו לקח שנלמד כנראה על יסוד ניסיונו המר של יואל משה סלומון להשגת פירמן על שמו, שנמשך שנים ארוכות (מ-1868 ועד 1877).²⁰

השגריר הגרמני הקיסרי פון וורתר (K. F. von Werther) בתורכיה, שדיווח על כך במכתבו (30.10.1876) ציין, כי לפי פקודת הקנצלר ביקש מן "השער העליון" את הרשיון, והשלטונות בקושטא הסמיכו את מושל ירושלים "להוציא את האישור המבוקש", אם אין סיבות לעכבו. וורתר ביקש מן הקונסול הגרמני בירושלים "לפעול אצל מושל ירושלים למען החשת הענין" ולדווח לו על תוצאות פנייתו. מושל העיר פנה לקונסול הגרמני בירושלים, פון מינכהאוזן (Münchhausen), כדי לקבל הוות דעת על הירשנזון, וזה השיב לו (14.2.1877) כי ליצחק יצא שם טוב, ולא הגיעו לידיעת הקונסוליה כל טענות נגדו, ומשום כך אין גם צורך לערוב לו כפי שדרש מושל העיר. במכתב אל הקונסוליה בירושלים הודיע הירשנזון (29.6.1877), כי שלח את כל המסמכים הנדרשים לקושטא וביקש התערבות נוספת לזירוז הטיפול בבקשתו. ברוח הדברים הללו כתב מינכהאוזן לשגרירות בקושטא (25.7.1877). כעבור חודשיים שיגר השגריר הקיסרי בקושטא פון רויס (Prinz Heinrich von Reuss) מכתב אל הקונסול הקיסרי מינכהאוזן, ובו בישר לו, בתגובה לדו"ח שלו (25.7.1877), שהוחלט במחלקה לענייני עתונות בקושטא לאשר את

השלישית של ספרו "עטרת חכמים". באותה שנה יצא למסע בערי רוסיה ושהה שם כשנתיים שבמהלכן הוסמך לרבנות ולימד בבריסק שבליטא, ובשובו לירושלים ב-1880 נסמך גם כאן לרבנות. בשנים 1884-1886 יצא למסע נוסף בהונגריה, רוסיה וגרמניה, ועשה זמן מה בברלין בביתו של הד"ר אברהם ברלינר, שתמך שנים קודם לכן באחיו. הוא עקר לפרנקפורט והיה מבאי ביתו של "חובב ציון וירושלים" יהודה לייב המבורגר. בעיר זו הוא החל בהוצאתו לאור של כתב העת המסדרונה. טרם שובו לירושלים הוא נענה לבקשת ראשי ועד בית היתומים שבפרנקפורט לשמש חבר בוועד הירושלמי של המוסד.²⁴ בבואו לירושלים הוא נתקבל לעבודה כמורה ומשגיח בבית היתומים שלידי בית ספר "למל", שנהוג ע"י אפרים כהן-רייס, ובמקביל לעבודתו הוסיף לערוך את עתונו.

ה. "המסדרונה" - פרנקפורט וירושלים (תרמ"ה-תרמ"ט)
 בגיליונו הראשון של כתב העת התורני-לאומי כתב עורכו חיים הירשנזון: "קראתי את המ"ע [מכתב עת, עתון] בשם המסדרונה הנזכר פעם בתנ"ך שופטים ג. ויצא אהוד המסדרונה... שהיא אכסדרא מסודרת... לאיש איש לפי ערכו, ואיני אלא כמוכר ומעורר לאמור, בית יעקב לכו ונלכה אל המסדרון בית אלקי ישראל". בעמוד השער הראשון נדפס: "קונטרס הכתוב לחיים. קבוצת כללים ויסודות בהלכה ואגדה ודקדוק והגיון הלשון, ומסורות, ודרכי המחברים וספריהם וסדריהם יכיל שלש מאות ושמונים וארבעה עמודים לשנה. ולחדשו יכבר. מאתי חיים הירשנזוןאון בעהמ"ח ספר עטרת זקנים בן לאאמר"ר הרב הגאון המפורסם מוהר"ר יעקב מרדכי נ"י מיושבי עיר הקודש והמקדש ירושלים תובב"א." תוברות א-ד נדפסו בפרנקפורט דמיין (כ"ז בסיוון תרמ"ה - כ"ח בחשוון תרמ"ו) והחברות הבאות בירושלים (ה באדר ב' תרמ"ו - תרמ"ט).

לפני שובו לארץ ישראל פעל חיים הירשנזון להבטיח את הוצאת המסדרונה שלו בירושלים, וגייס לעזרתו את וילהלם פוזן, מנכבדי קהילת פרנקפורט, שפנה בשמו אל הקונסוליה הגרמנית ב-26.5.1886, בבקשה לסייע להירשנזון להעביר לירושלים את מכונת הדפוס שרכש בגרמניה ולהשתדל להשיג עבורו פ"רמן כנדרש. בתשובתה (8.6.1886) לפנייתו של פוזן, הציעה הקונסוליה שהירשנזון יפנה בעצמו אל הקונסוליה הגרמנית בקושטא, הואיל והרשיון יינתן רק שם. ב-5.7.1886 הפנה הירשנזון את בקשתו לקונסוליה הגרמנית בירושלים, וזו העבירה אותה בצירוף המלצה למושל רעוף פחה. המושל העביר את הבקשה לקושטא ושם היא נותרה בלא טיפול. כיוון שכך, החליט הירשנזון להוציא לאור את עתונו ללא רשיון והשתמש בדפוס של אחיו, יצחק, כשהוא מדפיס את העתון "על המרובע היותר גדול מהצבי מפני שאין די אותיות לשניהם".²⁵ בדצמבר 1886 פנה הקונסול הגרמני בירושלים פון טישנדרוף לשגרירות בקושטא בדבר בקשתו של הירשנזון "להוציא כאן שבועון מדעי ולייסד בית דפוס". השבועון, כך כתב, "יעסוק בעיקר בספרות העברית הקדומה, ביחוד בתלמוד ובנושאים הקשורים בו". בשבועון הזה יופיעו גם "ידיעות קצרות על חדשות העשויות לעניין את הקהילות היהודיות, סטטיסטיקה מקומית ומודעות", ואילו בית הדפוס נועד "להדפסת כתב עת וספרים עבריים". במאי 1887 פנה הירשנזון פעם נוספת לקבלת רשיון לדפוס ולכתב

עברי: יצחק אבן-צבי (בלועזית: J. aban svie Hirshensohn). לימינו עמד המדפיס המנוסה אלעזר מנתם גולדברג שרכש ממנו חלק מבית הדפוס.

השותפות הזו, שידעה עליות ומורדות במשך חמש שנותיו הראשונות של הצבי, הגיעה עד משבר בראשית שנת תר"ן (שלהי 1889). באותה עת נסתיים תוקף חוזה השכירות בין השניים, ויצחק הירשנזון תבע להעלות את דמי השכירות על השימוש בפ"רמן ובבית הדפוס שלו. תנאי השכירות החדשים שדרש היו מעל ליכולתו הכספית של בן יהודה, ובציבור פשטה שמועה על "קטטה ודררא דממונא [ענייני כספים] שעברו בין העורך ה' בן יהודה, ובין בעל הצבי ומדפיסו ה' הירשנזון."²⁶ במכתב אל מרדכי בן הלל הכהן תינה בן יהודה את צרותיו ואת תקוותיו: "ועל זה [גניחת הדם, מחלת השחפת] נוספו עוד הצער והעניינים אשר באו עלי בימים אלה מצד הדפסת הצבי ואחי במעמד רע מאד. הצבי עמד ואנכי התחלתי להשתדל בדבר פ"רמן... ואין לי ספק כי בעוד שבועות מספר יבוא לי פ"רמן על שמי."²⁷ גם לידידו דוד יודילוביץ' הוא דיווח על "הסכסוכים שביני ובין המדפיס." בן יהודה חשד שהירשנזון מתכוון להשכיר את הפ"רמן שלו ל"ועד כל הכוללים", ומשום כך וכדי להקדים תרופה למכה, הוא פנה אל הפאשא הירושלמי שסייע בידו להשיג פ"רמן על שמו.²⁸ תגובתם של הפאשא הירושלמי ושל הממונה על ההשכלה בעיר, עארף ביי, נתנה לו להאמין שהפ"רמן יגיע אליו בתוך שבועות אחדים. הוא הסתמך גם על השתדלותו של ידידו הקרוב, חיים הירשנזון, אחיו של יצחק הירשנזון, שפנה בשמו אל מיופה הכח הקיסרי הגרמני, וינקלר (Winkler), וזה האחרון בפנייתו אל הקונסול הגרמני בירושלים, פאול פון טישנדרוף, (Tischendorf) דיווח לו שמיניסטריון הפנים התורכי, עוסק בבירור העניין, אך הוסיף שתשובה לא תימסר אלא לאחר קבלת חוות דעת מן המושל החדש, רשאד פחה.²⁹

בידיעה ובתקווה זו, גינהל בן יהודה את המו"מ עם יצחק הירשנזון, ומשלא הגיעו לעמק השווה, נפרד בן יהודה בתודש חשוון תר"ן (1889) מן העתון ומן המו"ל הקשוח, שכעבור זמן קצר פרסם מודעת "דרושים" ובה ביקש "עורך טוב להצבי".³⁰ משנוכח הירשנזון לדעת שאין קופצים על מרכולתו היקרה, ופרט לבן יהודה, שהבין כי סיכוייו לקבל פ"רמן קלושים, ואין מי שישלם עבור הפ"רמן שלו, הוא נאות לנהל משא ומתן עם בן יהודה ולדברי האחרון, "ר' הירשנזון נעשה יתר רך בראותו כי לא הצליח ללחץ אותי."³¹ בתודש אייר תר"ן הסתיים החוזה בין בן יהודה להירשנזון, והוא התחדש כעבור זמן מה והחל ב-י' בחשוון תרנ"א (24.10.1890) יצא העתון בשם חדש עד 1893: "הוספה להצבי הוא האור".

ז. חיים הירשנזון כמו"ל ועורך

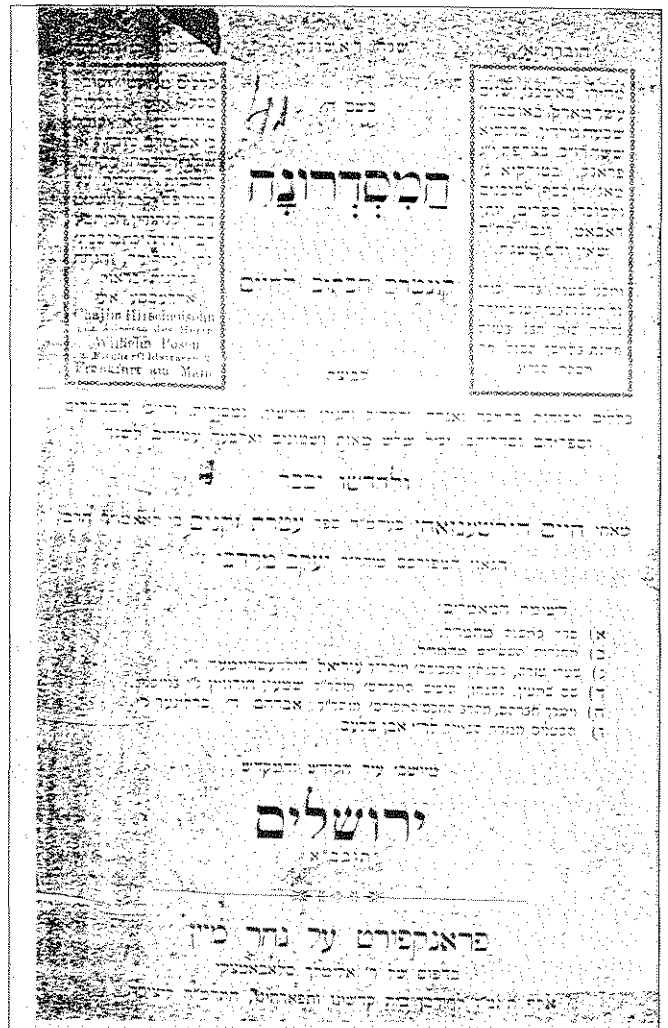
חיים (צפת 1855/9, 1858/9? - הובוק, ניו ג'רסי 1934) למד בתלמודי תורה ירושלמיים עד גיל 12 ואחר כך בישיבה אצל אביו. הוא גילה עניין רב בקבלה, נמשך לישיבת הספרדים ורכש, כאחיו יצחק, ספרי ילקוטים משל חכמי הספרדים. בשנת 1874 נשא חיים לאשה את חוה בת שמואל בנימין כהן מרדושקביץ ומאותה עת התמסר להגות בספרי השכלה, פילוסופיה וקבלה ושלח ידו בכתיבה ענפה בנושאים הללו. בשנת 1878 כתב את "אגרת הקבלה", וסיים את הדפסת המהדורה

הדפוס שלו גם להדפסת ספרים.

הירשנזון גייס לכתב העת שלו אנשי רוח בתחום היהדות וחכמת ישראל כגון: עזריאל הילדסהיימר, ד"ר אברהם דוד ברלינר, ד"ר דוד הופמן, מאיר איש שלום, זאב יעבץ, שמואל שלמה בווארסקי, מ"י ברדיצ'בסקי ועוד. את מרבית המאמרים כתבו העורך בעצמו ואביו יעקב מרדכי, מתוך כוונה לקבץ בכתב העת חומר על כל העניינים והכללים שבתלמוד ולסדרם בסופו של דבר במתכונת של ערכים אנציקלופדיים.

לבד מן המאמרים בענייני הלכה, מחשבת ישראל, לשון עברית ועוד, הנהיג הירשנזון מדור מיוחד של תשובות על נושאים שנדונו בחוברות קודמות, וכן נהג לערוך אינדקס של המאמרים מדי שנה בשנה. עם צאתה לאור של החוברת החמישית, והראשונה בירושלים, נדרש אליה אחד ממשכילי העיר וכך כתב: "רב המאמרים הנמצאים בהחוברת ... כולם טובים והולכים על הלכה וחיידושים בגופת" [גמרא, פוסקים, תשובות], והמו"ל ועוזריו הראו את כחם הגדול בפנה זו. אבל כנראה נועד המ"ע הזה גם להרבה עניינים ודברים שונים היוצאים חוץ לדי' אמות של הלכה ואגדה, ואם על פי המש החוברות אשר לפנינו נשפוט, ספק גדול לנו אם יצליח המו"ל להפיק את חפצו מצד זה, כי אנשים מצוינים שירו לנו הדרך בדקדוק והגיון ומסור ... מעטים המה בזמננו. " הכותב ציין אמנם שרבים היו רוצים לשים את ירושלים "בראש חכמת ישראל ושמציון תצא תורה לכל הגולה, " אולם העבר מלמד שאין לכך סיכוי. הוא גילה שניסיון דומה כבר נעשה בעבר, שעה שר' ישראל סלאנט הוציא לאור כתב עת בשם התבונה, "אשר יהיה למרכז ולתלפיות", אך הוא לא נתקבל ע"י הרבנים.²⁷ לדעתו, גם להמסדרונה צפוי גורל דומה, הואיל ורבני ליטא ופולין לא העניקו לו את ברכתם.²⁸ בגיליון י"ב של השנה הראשונה פנה הירשנזון אל קוראיו ותינה בפניהם את תלאתיו ואת סבלו במהלך השנה: "גם אויבי מבחון חרקו שן ויגעו עלי ראש ויאמרו להפיל חיל וחומה, ולהרוס את אשיותיה עד היסוד... גם מורדי אור בקראם את דברי המסדרונה נעו גם נדו, והתעוררו והתנערו לחפש תואנות ועלילות... ויבקשו לפרוץ גדריו, לנתון ולנטוש את כל בית ה' ולכלות אש בארזיו."²⁹ לטענתו, משעה שיצא המסדרונה "על פני חוצות ירושלים עה"ק ת"ו, היה כפי רבים חכמים ונבונים ות"ח [תלמוד חכמים] גדולים לתהלה, " שהרבו לשבתו ולהללו והיו דורשים אתריו מדי חודש. הירשנזון ציין עוד שהיה מחלק את גיליונות המסדרונה שלו לעניים הינם אין כסף. אולם היו ש"מצאו אותו גם קצת ע"ה [עם הארץ], ותורנים גסים אשר הם בכלל ע"ה [עמי הארץ]... החכמים בעיניהם, מרחיבים פה ומאריכים לשון כנגד גדולי עולם בלא דעת ובלא תבונה... אשר מעולם המה צרי עין על הפצת תורה והכמה ומלאכה ועבודת האדמה באה"ק מסיוע בחו"ל פן יגרע חלקם מכסף הקדושי התחילו לבקש תאנות על המסדרונה. " רק בצאת החוברת השביעית מצאו סוף סוף את מבוקשם "ונפלו עליה". הקנאים הללו, הוסיף הירשנזון, לא חיפשו אלא אותו עצמו, יען "לבשם חרדה בשמעם אשר קבלתי עלי משרת הקאמיטעה [= הועד] של בית היתומים."³⁰

החוגים הקנאים אכן לא ראו בעין יפה את נטיותיו המשכיליות של המסדרונה ודרשו לאסור על הקריאה בו. הם מצאו עילה לאיסור במאמר "המדרגה והמשרה" שפורסם בחוברת ז' משנה א' שבו נכתב

המסדרונה, גיליון ראשון שהופיע בפרנקפורט. מהגיליון החמישי הופיע כתב העת בירושלים

עת, אך ממכתבו של קידרלן, מיופה הכוח בקושטא, נמסר לעמיתו הירושלמי, בונס (Johann Boness), כי מיניסטריון הפנים העביר את החומר לחוות דעתו של המושל, הואיל ואין ביכולתה של לשכת העתונות הירושלמית לפקח על השבועון באין לה מתורגמנים מעברית. הירשנזון לא גואש ממאמציו ובדצמבר 1887 פנה במישרין לשגרירות הגרמנית בקושטא ודיווח, כי משיחתו עם המושל רעוף פחה ניתן לו להבין, כי זה יהיה נכון לקבל עליו את הערבות הנדרשת על העתון אם "השבועון יופיע גם בלשון הערבית או הגרמנית". המושל גם הביע הסכמה למתן רשיון לבית דפוס, אם יתבקש.²⁶ אולם למרות המאמצים וההשתדלויות לא נתקבל הפירמן המבוקש והירשנזון נאלץ לשמור על צורת "הספר" של המסדרונה, שכספר לא היה זקוק לרשיון. בבואו לירושלים כשהוא הבעלים של מכונת דפוס משוכללת, "שנעל פרעססע" (מכבש מהיר), המשיך בהוצאת המסדרונה וניצל את בית

ראו נא כי בא איש לחקור בדברי אמונה ומחשבות הלב וקצץ בגטיות, וינסו גם לעורר עליו חמת העם ולא עלתה בידם, אך פתאום והנה עב קטנה עלתה ככף איש ותקם רוח סועה וסער. שבעה וחובים באו מהונגריה על ידי איש הונגריה לתתם לעורך מכה"ע במחיר מכתבו העתי. ותקם מהומה גדולה במחנה הונגריה ורעדה אהותם ויאמרו איש אל אחיו: הבה נתחכמה כמה הראיתם? הנה העיז האיש הזה לבקש לו מהלכים בארצנו, וזה החילו לעשות... ויזעקו זעקה גדולה ומרה: פור תתפורר הארץ! מוט התמוטטה ארץ! מינות, אפקורסות בירושלם! קרבו אתיו וראו הנה שחור על גבי לבן, כפירה איזמה! כפירה במשיח!³³

גם אלעזר רוקח, קרובו של פרומוקין שנועד בהריפותו, מצא להעיר על המסדרונה וכך כתב: "מבלעדי נצב ולהב אפחד לבוא המסדרונה כמו שלא יתכן לאיסטגים לכנוס שם אם לא יכין לו סממנים מריחים מגרשים ריח הפרשדנה..." גם לאוזוני גונבה השמועה על האיסור "לקרות המכ"ע הזה יען שהמו"ל מסיך את גיליונו על המדרגה [הכוונה למאמר המדרגה והמשרה, המסדרונה (א), הוברת ז, עמ' ק"צ] הראשונה וזאת משרתו!"³⁴

אולם לא הכל מתחו ביקורת על המסדרונה; כך למשל, שפ"ר (שאל פנחס רבינוביץ) חלק לו שבחים בכנסת ישראל, כי "מן כל הספרים העתיים היוצאים לאור בירושלים הכי נכבד הוא ספר הירחי המסדרונה אשר משרתו היא לעשות אונים לתורה, להציב ציונים וגדרים בלמוד התלמוד ונושאי כליו." אלא, "שהחכם והתורני המופלא הזה" שכולו "מלא תורה כרמון... ועל כן לא ישים מעצור ברוחו," הוא נוטה לצדדים וגורם בכך "ערבוביא גדולה" המקשה על מי שאינו מצוי במקורות.³⁵

חיים הירשנזון ניסה להפיץ את כתב העת שלו גם מחוץ לגבולות ירושלים ונסתייע בכך באחיו יצחק, אך בסופה של השתדלותו, שכנראה לא עלתה יפה, הוא נאלץ להיעזר ביעקב מהרש"ק, סוכנו בוורשה וביעקב אהרנפרייז מלמברג (לבוב), להפצת גיליונות המסדרונה בגליציה ובבוקובינה.³⁶

גיליונות המסדרונה יצאו פחות או יותר כסדרם, אולם פה ושם, בשל מצוקות כלכליות, נדחו הופעות אחדים מהם. בהצבי (גיליון ל"ב, תרמ"ח) נתפרסמה הודעה מטעמו של הירשנזון ש"מפני איזה סבות נתעכב המסדרונה שנה שלישית לצאת לאור עד כה, והנני לבשר לכל מי אשר הליטעראטאור התלמודית יקר בעיניו כי תכף אחר חג הסוכות אי"ה נחל בהדפסתו. וכבר הוכן לו מאמרים יקרי ערך מגדולי גאוני ותכמי הזמן וגם ספרי כתב יד יקרי ערך, ואקוה אשר כל קוראיו ימצאו בו תפץ."³⁷ הגיליון הזה של המסדרונה היה האחרון שראה אור, כנראה בכסלו-טבת תרמ"ט. בפנותו "אל החותמים" תרץ הירשנזון על שום מה נתעכבו "פעמי המסדרונה" בשנה זו, והוא מנה את הסיבות הבאות: א. "מלחמת סופרים מאויבי בנפש אשר כתרונני מסביב וישנאוני תחת רדפי טוב. ב. משום "העוני אשר... פלחה גם כליותי ולכי כי חובותי השתרגו עלי ועלו למעלה ראש." ג. מחלת הקדחת שאחזה בבני הבית. ד. "השבר הגדול אשר השברתי בלקחי עטרת ראשי מעלי הוא אבי... ורובי הטרדות עלי מעניני הישיבה." הירשנזון הבטיח אמנם ש"מעתי יתחיל המסדרונה לצאת בעתו," אך הוא לא הצליח לקיים את הבטחתו.³⁸ אפשר גם שלאחר פטירת אביהם, נשתבשו היחסים בין שני האחים, עובדה שהכבידה על חיים הירשנזון, שגם נפגע כנראה מן ההסכם ביניהם, שבו נקבעו שיעורי הכנסתם

בין השאר: "האומר אין תורה מן השמים הוא מן המורדין ואינם מעלין." אולם מי שאינו מוציא את הדברים הללו לרשות הרבים "ואינו מושך את העם אחרי דעתו, גוכל לומר כי לבו אנטו, אחיך הוא וחי אחיך עמך." ועוד הוסיף: "מנין לו להרמב"ם דבר זה, הכי שלוחי התופת אנו להוריד לכאר שחת את כל אשר יקוה להם השאול?" הדברים הללו קוממו רבים מבין שומרי אמוני ישראל בירושלים, והרב יוסף חיים זונגפלד הגיב עליהם ועל שכמותם במכתב גלוי ל"בעל המסדרונה". מכתבו, שנועד להקדים את שכבר הוחלט עליו בתוך חדרי חדריו של הבית דין צדק של העדה האשכנזית ולהפריך את הדברים הללו, היה רצוף חרפות וגידופים כלפי הכותב והעורך. בהערתו לדברי הבלע הללו ציין הירשנזון, שזונגפלד נפתה לחשוב שהכותב הוא ד"ר זאב (וילהלם) הרצברג, שהיה "הראשון אשר התעורר ליסד בירושלם בתי"ס ללימוד מלאכה," אותו אדם כבר נרדף בעבר והוא שנוא נפשו של זונגפלד, וטען כלפיו, כי הוא חושד בכשרים.³⁹ כעבור חודש פרסם עורך הלבנון, "חיאל ברי"ל, את נוסח האיסור שהטילו רבני ירושלים על קריאת המסדרונה ועל הוצאתם לאור של כתבי עת בלא היתר הבר"ץ. הכותב הקדים לאיסור את תיאור אש המחליקת שהתלקחה בירושלים על דבר המסדרונה. הקנאים מצאו בכתב העת הזה טעם לפגם וביקשו לאסור את הפצתו ולהחרים את עורכו, "אך זכות אבי המחבר הגין עליו לבלי יפגעו בו קנאין." אולם, כדי שאחרים לא יתפתו לעשות כמותו, "קמו הרבנים ויאסרו איסור כולל ואיסור מוסיף ואיסור חל על איסור ונכה בבתי כנסיות." וזו לשון האיסור:

ע"ד [על דבר] אשר חזשים מקרוב באו להדפיס פעה"ק [פה עיר הקודש] ספרים חדשים אשר אין סרך יראת שמים והם בכלל ספרי חצונים. כמו שאמרו פ' חלק אלו שאין להם חלק לעוה"ב [לעולם הבא] וכו' ק"ו [קל והומר] בחבורים שקרוב הדבר שיבאו לידי חלול השם ח"ו [נס והלילה], לכן הננו כמתווכים לפרסם ברבים לבלי יקראו הספרים הללו. גם על להבא מהחירים את המדפיסים לבל ידפסו חבורים כאלה משום מחבר עד אשר יהיה להם רשיון מאחד מבתי דיני פעה"ק ת"ו וד' יזכנו ויקיים בימינו והיו עיניך רואות את מורדך וסרה קנאת אפרים וצורי יהודה יכרתו. וזאת לדעת שאם יעבור אחד וידפיס חבורים כאלו פעה"ק אסור לשום בר ישראל לקרוא בהם וה' יסיר לב האבן מקרבנו. ח"י תמוז תרמ"ו לפ"ק [לפרט קטן].

נאום ישראל יהושע חונה בק"ק קוטנא, נאום חיים אלעזר וואקס אבר"ק פיעטרקוב שיחיו שנכנסו בעובי הקורה לגדור בפני המתפרצים להדפיס דברי אפיקורסתם. יהי נועם ה' על הגאונים כנפשמם ונפש המהכה להרמת קרן תורה הקדושה, משה יהושע יהודה ליב בהגאון מו"ה בנימין ז"ל [הרב מבריסק]. נאום החותם בברכה שמואל סלאנט ונאום החותם יעקב ליב לעווין. ונלוו אל הרבנים הנז' גם בד"ק דקהלות אשכנזים.⁴⁰

על הסיבות לאיסור שהוטל על המסדרונה כתב עורך הצבי, חיאל מיכל פינס, או מי מטעמו (בן יהודה לא היה בירושלים באותם הימים) את הדברים הבאים:

... ואיש בירושלם בר אבהן ובר אוריין [כך] שקדן בתורה וקרא ושנה ולמד הרבה ויאל להו"ל [להוציא לאור] מכתב עתי לירחים לכללי תורתנו... והיי באחד ממאמרי העורך ויתגלגלו הדברים ויגע בפנה מאחת השאלות האמוניות ויתוה בה דעתו. ולא מצאו דבריו חן בעיני ר' צבועאל ור' ייפיאל ור' פתיאל ור' כסלון וירגנו באהליהם לאמר:

כירושים.³⁹

עד לסגירת כתב העת שמר העורך על מתכונת קבועה של הגיליונות והשתדל להקפיד על מועדי הופעתם, ובכלל זה רצף מספרי העמודים לאורך גיליונותיו. הוא שינה את עיצוב עמוד השער; העלים את התאריך, והחל מחוברת ט' נשמט הפסוק "בשם ה'". באחד מעמודי שער העתון (תרמ"ז), נדפס המשפט הבא: "נדפס בעוב"י [עיר ואם בישראל] פראנקפורט - אמיין י"א [ישמרה עליון אמן] - ונגמר פעה"ק ירושלם תובב"א, בדפוס ובהוצאות המו"ל אלף תתי"ח לחורבן בית מקדשנו ותפארתינו, התרמ"ז ליצירה. (5647)." ⁴⁰

שנה ראשונה

חוברת א' - כ"ז בסיוון תרמ"ה - פרנקפורט על נהר מיין, דפוס ר' אלימלך סלאבטצקי, חוברת ב' - ג' באלול תרמ"ה; חוברת ג-ד - כ"ח בחשוון תרמ"ו; חוברת ה' - ה' באדר שני תרמ"ו - ירושלים בדפוס ובהוצאת המו"ל; חוברת ו' - י"ג בניסן תרמ"ו; חוברת ז' - כ"ז באייר תרמ"ו; חוברת שמינית - (ללא תאריך) תרמ"ו. חוברת תשיעית - אלול תרמ"ו (מכאן ואילך נשמט הצירוף "בשם ה'"); חוברת עשירית, חוברת "האחד עשר", חוברת "השנים עשר" - (ללא תאריכים).

שנה שנייה

חוברת א'-תרמ"ז, חוברת ב'-תרמ"ז, חוברת שלישית - תרמ"ז, חוברת רביעית - (שבט?) תרמ"ז (לפי ה"קול קורא" של יעקב מהרש"ק, סוכן המסדרונה בוורשה), חוברת חמישית - (ניסן?) תרמ"ז (עפ"י מכתב מהנ"ל בעניין "דברי משה"), חוברת שישית - תשיעית ראו אור בתרמ"ז. חוברות עשירית, אחת עשרה ו"השנים עשר" (אחרונה לשנה שנייה) - תרמ"ח.

שנה שלישית

בשנה זו הופיעו 24 חוברות נפרדות, להוציא את חוברת ג-ד שהיתה כפולה.⁴¹

1. בין חיים הירשנזון לבן יהודה

חיים הירשנזון התקרב אל בן יהודה, סמוך לבואו של האחרון לירושלים. הוא התרשם מקנאותו של בן יהודה ללשון העברית, כפי שחזה אותה בעיניו בביקוריו בביתו, ובהמסדרונה תאר את אורח חייו וציין לשבח את פועלו כ"האחד אשר יציב לו שם בהתולדה הישראלית בעת תחיית לשוננו הקדושה ... אות לו בזה תהלה וכבוד שם וזכרון."⁴²

בשנת תרמ"ז (1887) התמנה, כאמור, חיים הירשנזון, למשגיח בבית היתומים הפראנקפורטי בירושלים, ונתבקש על ידי מנהלו אפרים כהן-רייס להורות בו תלמוד עפ"י ספרו, "מוסדות התורה שבעל פה". מינוי זה לא נתקבל באהדה יתרה בחוגו של הרב משה יהושע יהודה ליב דיסקין (הרבי מבריסק), שהתנגד נחרצות לבתי הספר ("שקאלעס"), אך במקרה זה חשש לגורל התרומות לבית היתומים שלו. הוא פעל לביטול העסקתו של הירשנזון. משלא עלה הדבר בידו איים להטיל עליו חרם, אם לא ינטוש את משרתו. חיים הירשנזון דחה את הדרישה וקרא לרב דיסקין לבדוק בעצמו אם בית היתומים "אינו

ארבע דמויות מבני משפחת הירשנזון ומהקשורים אליהן בקשרי עבודה, יריבות ומשפחה. למעלה (מימין לשמאל): תוה הירשנזון, חיים הירשנזון, למטה: ישראל דב פרומקין, אליעזר בן יהודה. שניהם, כאזרחים עות'מאנים, בתרבושים מתנהג לפי חוקי התורה והיראה.⁴³ אפרים כהן-רייס, מנהלו החדש של בית היתומים גרס, כי גם לשבחים שפיזר בן יהודה על מינויו של הירשנזון, חלק ב"התעוררות החיכוכים" עם אנשי חוגו של הרב דיסקין. בני משפחת הירשנזון "גזרו עליו, כי לא ישקוט ולא ינוח עד אם תוסר מעליו גזרת-הבזיון הנשקפת לו."⁴⁴ ואמנם נעשה ניסיון לערב את השלטונות כדי לסכל את מזימתם של מקורבי דיסקין, אולם ביי"ב בתמוז תרמ"ז (4.7.1887) התקבצו כמה מחסידיו של הרב דיסקין, תקעו בשופר ליד הכותל המערבי והטילו חרם על חיים הירשנזון,⁴⁵ ולמחרת היום הוטל ברוב עם חרם גם על בן יהודה בבית הכנסת על שם יוחנן בן זכאי.⁴⁶ פרומקין, שהתייחס, כאמור, בעוינות להירשנזונים מאז שנת 1885, ניסה להצדיק את האירועים הללו וטען, כי "פגעו משכילים בקנאים ביום שבת י בתמוז כאשר גרמו להכאתם של חסידיו דיסקין." יתר על כן, הוא האשים את הירשנזון במפורש שבבירת כל הכללים הנהוגים בירושלים. לדבריו, הירשנזון ידע על הכוונה להחרים יומיים לפני המועד שנקבע וכדי למנוע זאת הלשין (באמצעות אחד ממקורביו) בפני הקונסול הגרמני וזה גרם למהומה. באותו מאמר ניסה פרומקין לתרץ גם את אי ההבנה שחלה במשלוח מכתב פלסטר אל ר' עזריאל הילדסהיימר, על שהתייצב לצידו של הירשנזון. אלא שהקנאים מקורבי הרב דיסקין לא הסתפקו בהכרזת החרם והחליטו לממשו. הם אסרו ללמד את נכדו של יעקב מרדכי. במכתב ששיגר יעקב אורנשטיין, ראש ישיבת "אהל משה", מרכזם התורני של אנשי הרב דיסקין, אל

ז. "דער ארץ ישראל יוד"

בימי המשבר עם בן יהודה ניהל יצחק הירשנזון משא ומתן עם שמואל רפאלוביץ' (רפאלי) ועם שותפו שלמה אפשטיין, בדבר הוצאה לאור של עתון בשפה היידיש, וזה ראה אור סמוך לסיום חזונו עם בן יהודה. שיקוליו של הירשנזון היו בעיקרם כלכליים טהורים, שהביאו בחשבון לא רק את ציבור קוראי היידיש בארץ ישראל, אלא גם את יהודי מזרח אירופה. הללו נותרו בלא עתון בשפה זו, לאחר סגירתו של העתון היידישע פאלקסבלאט הפטרסבורגי (בראשית 1890), ותלו תקוות גדולות להצלחת יוזמתם,⁵⁶ ומשום כך לא התייחס הירשנזון כלל למשמעויותיו הלאומיות של פרסום כתב עת יידישאי בירושלים.⁵⁷ משהוחלט על הוצאתו של עתון ביידיש פרסמו העורכים קול קורא, "וויכטיגע נייעס!" (חדשות חשובות) שפנה אל הקוראים הפוטנציאליים בתורכיה, רוסיה, אנגליה, ארצות הברית ושאר המדינות שבהן היו יהודים דוברי יידיש, ובו נימקו את החלטתם להוציא לאור.

בעמוד השער נדפסה כותרת בגרמנית: Jüdisch-Deutsche Ausgabe ומתחתיה: HAZEWI, וכותרת משנה ביידיש: "א זשארגאנישע 'אונפארטייאישע' צייטונג ערשיינט וואכענטליך אין ירושלים ת"ו. דפוס יצחק הירשנזון" (עתון ז'רגוני [יידישאי] "בלתי מפלגתי" המופיע מידי שבוע בירושלים ת"ו. דפוס יצחק הירשנזון). פניית השותפים להירשנזון ולא לפרומקין - קרוב משפחתו של רפאלוביץ' - ביטאה את הקרע שנפער בין המשכילים לבין העולם החרדי שאותו ייצג פרומקין.

בעקבות הקול קורא מירושלים, מתח אר"ז (אלכסנדר צדרבוים) מו"ל המליץ, ביקורת חריפה על הופעת העתון ושען, כי "לפי דעתו למותר הוא מכ"ע כזה בירושלם, באשר לא ידע בעד מי נברא". להערכתו, "אין איש בירושלים אשר לא ידע קרא עברית". על פי תיאוריו מוקדשים מאמצים ניכרים לעשות את העברית לשפה מדוברת בפי כל העם ובכלל אלה במוסדות החינוך, שבהם ההצלחה מוכחת בכל פעם.⁵⁸ העורכים השותפים, בבואם להגיב על הביקורת שהוטחה בהם ולהצדיק את הצורך בעתונם הז'רגוני, תארו את ההווה הלשונית בירושלים בצבעים קודרים, וראויים דבריהם שיובאו כלשונם:

ספק גדול הוא בלבנו אם יש איש בא"י שאינו יודע לקרא עברית, ואם יש איזה אנשים כאלה מדלת העם, האם יבנה בית ועד העורים והפסחים? ... [דברין] השקר אשר יטפלו נערים אחדים (מאיות טעם כי יהיה) ויפרויו על המדה בדבר תחית השפה, דברים שלא היו ולא נבראו גם ככה הדמיון של אנשים בעלי שכל אשר בירושלם. בשם האמת נבקש את בני ירושלם הנאמנים, יקומו נא ויעידו אם נמצא יותר מאיש אחד מדבר עברית בכיתו בירושלם? [לבד ממשפחה בן יהודה?], ואם לא לרוב המון בני ציון היקרים אשר עינים להם לראות ובדרך ישר רגליהם לא יכשלו, אף כי שפת עבר לא מזורה להם, אך הספרות העברית החדשה לרובם כספר החתום היא. ובמה נסול להם מסילה לשפתנו, ללמד להבינה ולדבר בה, אם לא נשכים ונעריך לדבר אליהם בשפה אשר יחד את הלב אמם באה אל קרבם ואשר אך בה יהגו כל מחשבותיהם.

לדבריהם, אין כל הצדקה לערער על לאומיותם ועל מחויבותם ללשון העברית, שהרי זו גם מטרתם, ואף הוכח מעל לכל ספק, על פי מכירת הגיליון הראשון, שהעתון הז'רגוני הוא צורך הממלא חסרון,

אבי המשפחה שהגיע לידי בן יהודה, וזה לא היסס לפרסמו, דיווח אורגנטיין: "רבים מת"ח [תלמידי חכמים] קמו עלי ויכריחוני שלא ללמוד עם נכדו שליט"א ... אנוס אני לקבל באימה דברי גדולים וטובים ממני ובראשם מו"ר שליט"א (הרב מבר[ן]סק) ... ואת האלקים אני ירא ... אבקש מאד סליחתו."⁵⁹

ההתקרבות בין הירשנזון ובן יהודה התחזקה בסיוון תרמ"ח (1888) כשנמנה הירשנזון, ביחד עם בן יהודה ומשכילים נוספים, עם מייסדי לשכת "בני ברית" בירושלים. השניים תבעו לנהל את הדיונים בשפה העברית, אך הדבר לא צלח, ובאדר תר"ן (1890) הם, ועמם עוד ארבעה חברים, עזבו את הלשכה בטריקת דלת. באותם ימים נוסד ע"י לשכת "בני ברית" בירושלים בית ספר ערב למבוגרים, והירשנזון קיבל עליו "שאלמוד [אלמד] לילה אחת בשבוע מתולדות והשתלשלות מוסדות התורה שבעל פה", ובגיליון א' של המסדרונה לשנת תרמ"ט (1888-1889, עמ' כ"ה-כ"ו), הוא הדפיס את שיעוריו הראשונים. כעבור חודשים אחדים (אלול תרמ"ט), השתתף חיים הירשנזון עם קומץ משכילים ביסודה של האגודה "שפה ברורה" ונטל חלק חשוב בכינונה.⁶⁰ באותם הימים נקשרה נפשו של בן יהודה בזו של הירשנזון, שהיה היחיד בירושלים "אשר אוכל לדבר עמו ולגלות לפניו את כל לבי כמו שהוא."⁶¹ בדרשה שנשא לכבוד שיירת חובבי ציון בראשותו של שמואל מוהליבר (1890), שהתארח בבית ד"ר יצחק ד'ארבלה, מנהל בית החולים רוטשילד ונשיא החברה "שפה ברורה", נסבו דבריו על הפסוק "מי יעלה בהר ד' ומי יקים במקום קדשו" בהדגישו שלא העלייה עיקר, כי אם לעשות למען קיום עמנו ועיר קדשנו.⁶² הירשנזון גילה מעורבות ציבורית רבה והיה חבר פעיל באגודות שייסדו משכילי העיר. הוא היה בין מייסדי אגודת "נאמני ארץ", שנוסדה בחנוכה תרנ"ג (דצמבר 1892) ושפעלה להשגת רשיון להתיישבות יהודים נתינים עות'מאנים בארץ ישראל. כן היה מעורב ביסוד "חברת חלוץ עצמות" למען "לשוב לנו את נחלתנו בעזרת עמי אירופא ולכינונו של גדוד עברי במדינה חופשית",⁶³ וב-1894 נמנה עם חברי ועד "בית הספרים הכולל בירושלים".⁶⁴ בשל עמדותיו המשכיליות והלאומיות ונוכחותו הפעילה בארגונים הללו, נרדף חיים הירשנזון על ידי קנאי העיר שתלו בו האשמות שונות ומשונות וניסו גם להכניס טריו בינו לבין מנהל בית ספרו, אפרים כהן-רייס. בתרנ"ה (1895) הסתבך הירשנזון ביוזמה כושלת לרכישת הכותל המערבי עם הבנקאי יוהן פרוטיג'ר, ובתוך כך איבד את כל הונו ורכושו ונאלץ לעזוב את ירושלים. הוא השתקע בתורכיה, ובהשתדלותו של בכור אפנדי אשכנזי יסד את ביה"ס "תפארת צבי" (על שם הברון הירש) מטעם החברה "צירור החיים" ברובע הסקויה בקושטא. הירשנזון הנהיג בבית הספר את שיטת הלימוד "עברית בעברית", תמך בייסוד גן ילדים עברי וחבר ספרי לימוד אחדים ועשה ככל שיכול "להרמת קרן שפת קדשינו."⁶⁵ ב-1903 נשלח כציר לקונגרס הציוני השישי בבזל מטעם ציוני קושטא וכעבור שנה עזב והשתקע בארצות הברית, בעיר הובוקן שבניו-ג'רסי, שימש שם רב לארבע קהילות ונטל חלק בפעילות ציבורית למען ארץ ישראל. בשנות חייו בארצות הברית פרסם ספרי הלכה ועיון רבים והחשוב שבהם, "מלכי בקודש", ארבעה חלקים (סנט לואיס תרע"ט-תרפ"ג).

פריז פון ירושלים
 און נאכען און שפאל 1/2 און 1/3 פריז
 און ירושלים 23 מאטשע
 און נאכען 30 מאטשע
 און קאן דא פאנוריק וואלט און
 פריז פון ירושלים און און און און
 פאנוריק פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים

Jüdisch-Deutsche Ausgabe des

H A Z E W I

פריז פון ירושלים
 און נאכען און שפאל 1/2 און 1/3 פריז
 און ירושלים 23 מאטשע
 און נאכען 30 מאטשע
 און קאן דא פאנוריק וואלט און
 פריז פון ירושלים און און און און
 פאנוריק פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים

ירון יאר ישראלי ויד

א ווארטאגלישע
 אונפארטויאישע צייטונג
 ערשיינט וואכענטליך אין ירושלים תצ.
 ערשטער יאָרונג

Jerusalem 13 Juni 1890

№ 5

פריז פון ירושלים

פריז פון ירושלים און נאכען און שפאל 1/2 און 1/3 פריז
 און ירושלים 23 מאטשע
 און נאכען 30 מאטשע
 און קאן דא פאנוריק וואלט און
 פריז פון ירושלים און און און און
 פאנוריק פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים

פריז פון ירושלים און נאכען און שפאל 1/2 און 1/3 פריז
 און ירושלים 23 מאטשע
 און נאכען 30 מאטשע
 און קאן דא פאנוריק וואלט און
 פריז פון ירושלים און און און און
 פאנוריק פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים

ברוך צום ארץ ישראל ויד .

פריז פון ירושלים און נאכען און שפאל 1/2 און 1/3 פריז
 און ירושלים 23 מאטשע
 און נאכען 30 מאטשע
 און קאן דא פאנוריק וואלט און
 פריז פון ירושלים און און און און
 פאנוריק פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים

פריז פון ירושלים און נאכען און שפאל 1/2 און 1/3 פריז
 און ירושלים 23 מאטשע
 און נאכען 30 מאטשע
 און קאן דא פאנוריק וואלט און
 פריז פון ירושלים און און און און
 פאנוריק פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים

פריז פון ירושלים און נאכען און שפאל 1/2 און 1/3 פריז
 און ירושלים 23 מאטשע
 און נאכען 30 מאטשע
 און קאן דא פאנוריק וואלט און
 פריז פון ירושלים און און און און
 פאנוריק פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים

פריז פון ירושלים און נאכען און שפאל 1/2 און 1/3 פריז
 און ירושלים 23 מאטשע
 און נאכען 30 מאטשע
 און קאן דא פאנוריק וואלט און
 פריז פון ירושלים און און און און
 פאנוריק פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים
 פריז פון ירושלים

עטון יידי בירושלים מבית ההוצאה של משפחת הירשנאון

ואכן, בגיליונו השמיני, שעמוד השער שלו הוקף מסגרת שחורה, מתנוסס שמו של שלמה אפשטיין לבדו. במאמר, שהוא מעין הספד לעתון, ציין אפשטיין שבמשך כל שלושת חודשי קיומו, נתקל העתון בהתנגדויות בלתי פוסקות עד כי "לא יכול היה להניח את מטהו מידי, ומוכרח היה להגן על עצמו מפני עזי-נפש אשר רצו לבלעו חיים... יגע ונדרף הגיע בהתאמצות למקום הנייתו הראשון, כאן ימצא מרגוע לזמן קט ויהרהר אחרי האמצעים בהם יוכל להמשיך את מסעו."⁶¹ סגירתו של העתון בין "מסבת מעוט מנויים" ובין מסיבה אחרת,⁶² חודשים ספורים לפני בואם של דוברי יידיש רבים, אנשי הגל השני של העלייה הראשונה שהגיעו בעקבות גירוש מוסקבה, נראית לכאורה כקוצר ראות כלכלית שאותה ניצלו יזמים אחרים, אולם יש בה גם משום רתיעה מן המאבקים המרים שהתחוללו בירושלים בין המשכילים לבין מתנגדיהם מן היישוב הישן ואולי אף הבנה שאין סיכוי של ממש לעתונים ביידיש בארץ ישראל.⁶³

ח. "המוריה"

שנתיים לאחר סגירת העתון היידי דער ארץ ישראל יוד, הופיע עתון חדש בירושלים, המוריה. כותרת הגיליון הראשון היתה: "ספר א. ר"ח ניסן תרנ"ב ירושלים עיר הקדש תובב"א. ספר נועד למאמרים המשמיעים שלום ציון וירושלם, יודיע הדשות מארץ ישראל וממושבות בני" [בני ישראל] בכל מקום שהם, יעורר את האהבה להתורה ולהיראה ולשפתינו הקדושה, בלבנות אחינו בני ישראל". על גבי הגיליון הבודד ("ספר" - באין לעורך פירמון לעתון), הנמצא בבית הספרים הלאומי, רשם מאן דהוא בכתב יד את שם המו"ל: "הוא: ש. בלומנטהל". שם הבעלים של הדפוס והפירמן חסרים.⁶⁴

מדברי המו"ל אהרן שמהה בלומנטל בעמוד השער ניתן להבין שהכוונה היתה להוציא לאור שבועון, אך לעת עתה ייצא העתון פעמיים בחודש. מטרתו של המוריה, כפי שניסחה המו"ל, היא לחבב את ארץ הקודש על הקוראים באמצעות מאמרים, אשר יתארו את מצב היישוב בארץ בבהירות ואת כל הדרוש להטבת מצבם של יושביה היהודים. משום כך "הספר הזה לגדולות נוצר, בהיותו מקדש לחבת אה"ק [ארץ הקודש]". הגיליון הראשון אינו אלא מקומון ירושלמי טיפוס, המבטא את השקפתם של החוגים החרדים חובבי רעיון יישוב ארץ ישראל, והידיעות בו הן מתוך ד' אמותיו של היישוב הישן, אך גם ניתן בו מקום לסיפור מאת שמואל רפאלוביץ' ושיר בשם "יונתי בחגי הסלע", שאין ידוע מי כתבו. מידע רב ערך על היחס לתחיית השפה העברית מצד חוגים ביישוב הישן, שאינם מבית מדרשם של המשכילים ממקורבי אליעזר בן יהודה, הביא פלוני המסתתר מאחורי הכינוי "ידידכם, מבית לוי רשב"ם". הוא דיווח על האגודה החדשה שכונן הרב יצחק צבי ריבלין, "חובבי שפת עבר בירושלם". הכותב גם הוסיף משלו לאמור: "ולגו מה יקר לשמוע מבטאי קודש מפי בני ציון על אדמת הקודש, האח! מה יפה ומה נעים המחזה הזה, האח! פה ציון ופה שפתה! פה המוריה ופה אדמתה!" הוא קרא למו"ל לסול מסילת לשון הקודש, ולהפיח "רוח אהבה בלבנות בני ציון לשפתנו... כי יהי בציון מרכז השפה העבריה." בן יהודה, שכבר נואש מ"שפה ברורה" שלו, התבונן מן הצד בשוויון נפש על אגודות חובבי שפת עבר שנוסדו בירושלים באותה שנה, אך הקדיש להן מקום בעתוניו. הוא דיווח על פעילותה

ותקוותם שעם הזמן תבטל נחיצותו.⁶⁵ ביקורת נוספת על טיבו של העתון הו"רגוני נדפסה בהמגיד מאת סופרו בירושלים דוד בוימגרטר. הוא כבר ידע שהעתון אינו זוכה לקהל קוראים רב ועל נטישת רפאלוביץ' והתפרדות החבילה, וכתב כי "בפרוד הזה יגול החרפה מעל עירנו הקדושה אשר המיט עליה המו"לים האלה במעשיהם. עליהם, הוסיף בוימגרטר בכעס, "יקרא כל איש בדאבון לב: 'ותבאו ותטמאו את ארצו' כי מציון תצא תורת שפת קדש, ודבר ד' מירושלם, והנה קמו חבר נערים לטמא עיר קדשנו בשפה בלולה, במקום שם ידובר בשפה ברורה, אוי לאותה בושה."⁶⁶

מן הראוי לציין את גישתם של העורכים לתחיית הלשון העברית ולמעמדה של החברה "שפה ברורה", שנוסדה חודשים ספורים קודם לכן (באלול תרמ"ט, 1889). החל מגיליונו הראשון הופיעו בו ביטויי גינוי לחברה למרות שהעורך רפאלוביץ' נודע כאוהד מסור לתחיית הלשון. אחד הקוראים יצא נגד העורכים שהעזו "לקבל מאמרים המגנים את החברה". בתגובתם ציינו העורכים שעתונם הוא בלתי מפלגתי ואין להם זכות "לנעול את הדלת מפני סופר ודעותיו" ולו כאלה "שגם איננו מחשיבים אותם". כותב אחר, ישראל לוי, מצא גם הוא לנכון להביע דעתו על מהותו של עתון בלתי מפלגתי וגרס שעל העורכים להבחין היטב בין "אמת" לבין "חוצפה". הואיל והעתון רשות הרבים הוא, אין להרשות בו מעשים שלא יעשו וחופש העתונות פירושו המעשי הוא שאין בו פגיעה בזולת.⁶⁷ בגיליון החמישי (עמ' 18-19) טען אחד המתקרא "א בית מדרשניק" נגד היחס המתנשא והמבוזה של נאמני השפה העברית כלפי היידיש, ובמיוחד יצא קצפו על החברה "שפה ברורה" - הנזכרת תכופות בגיליונות העתון - המנסה לכפות על הכל את הדיבור בהברה הספרדית דווקא. הוא הביא כדוגמה דרשה שנשא חיים הירשנזון בהגייה ספרדית, אך משנוכח לדעת שאין הציבור מבין את דבריו עבר לדרוש בהברה האשכנזית המוכרת. לטענתו, התפילה בהברות השונות גורמת לבלבול ועלולה להביא לפירוד בעם. באין כתבים לעתון עשו העורכים שימוש רב ב"מכתבים למערכת" שנשלחו על ידי קוראים אמיתיים, שהסתתרו אחרי כינויים (א שניידער פריינד, א שרייבער ואחרים), או מדומים מאת העורכים עצמם. רק קומץ כותבים הופיעו בשמם: אריה לייב לעווי, א"ב גראווער, מרקוס רוזינצווייג (מפורט סעיד), ש. יאנקאוויטש. אין בידונו נתונים על כמות הגיליונות שנדפסו ולא על תפוצתם. אולם, על פי שמות סוכני העתון והתעריפון המפורט ניכר, שהעתון נשלח לערי ארץ ישראל וכן לארצות שונות (בגיו יורק סוכנו היה - חיים אפשטיין, בפייטסבורג - גליק, בלונדון - פריצקי, ביפו - יצחק גיימאן ובצפת - משה פעלקינזאהן).

להלן מועדי הופעת הגיליונות: גיליון 1 (י"ב באייר תר"ן, 2.5.1890, לא שמות העורכים); גיליון 2 (כ"ז באייר תר"ן, 16.5.1890); גיליון 3 (ד' בסיון תר"ן, 23.5.1890); גיליון 4 (י"ח בסיון תר"ן, 6.6.1890); גיליון 5 (כ"ה בסיון תר"ן, 13.6.1890); גיליון 6 (ב' בתמוז תר"ן, 20.6.1890); גיליון 7 (ט"ז בתמוז תר"ן, 4.7.1890); גיליון 8 (ר"ח מנחם אב תר"ן, 18.7.1890).⁶⁸ בגיליון השביעי נתפרסמה הודעה מאת שמואל רפאלוביץ' ובה הודיע לקוראיו, כי בשל סיבות שונות נפגע מסתור והוא פורש מן העתון ומוסר את העריכה לידי של אפשטיין.

מקום גם למדור "מכתבים" שהגיעו לשולחן המערכת מקוראים אנונימיים והבודדים שהתמו את שמם, כגון: אריה לייב פרומקין מפתח תקווה ואלתר לאזינסקי מירושלים. בעתון נדפסו בהמשכים שני סיפורים: "פריער פופס אין רום נאך דעס רבינו אלחנן" (עפי' הספר "אויס פערגאנענהייט אונד גענענווארט" מאת ד"ר להמן, אב"ד דק"ק מייניץ), ו"קאמידאנט אין פראנקרייך אונד משיח אין אמעריקא" (החל מגיליון י"ג, שנה ב).

הוצאתו לאור של כתב עת בארץ ישראל בשפת יידיש, היתה צריכה לקומם את חובבי שפת עבר בכל אתר. אולם לא כאלה היו התגובות על בית יעקב. בן יהודה הגיב באיפוק רב על הוצאת העתון הוירגוני ושלא כדרכו דיווח עליו בקיצור רב ואף מצא לברכו באריכות ימים וב"קהל קוראות אשר לא ימנה ולא יספר מרוב", כשם שברך את הופעת העתון היידי "יודישע גאזעטען" של שרהזון שיצא בניו יורק באותם ימים.⁷⁵ גם יקותיאל הויטש כתב על העתון בחיוב, בצינו שמטרת המו"ל להרגיל את נשות ארץ הקודש כי "תלמדנה לשונן לדבר עברית", אף כי הוא הטיל ספק גדול "אם יצליח בדרך."⁷⁶ המערכת הירושלמית הגיע להסדר של הנחות הדדיות לחותמים על בית יעקב ועל היודישע גאזעטען. במחאה גלויה שנדפסה בחבצלת ושבה התנערה המערכת מן החשד שהדביק לה עתונן של כתריאל שרהזון נכתב לאמור: "מאת עורכי מה'ע בית יעקב" (ההדגשה שלי, י"ל), ובסופה של המחאה נחתם: "עור' בית יעקב". במחאתם הבהירו העורכים את עמדותיהם ואת יחס הציבור לעתונם במלים הבאות: "כאובהינו כשונאינו (אשר לא מעטים המה) יודעים ומודים כי מלב ונפש הננו חובבי ציון ועמלים לטובת ארצינו בכל לבבינו ובכל נפשינו גם במאודנו... הננו כותבים בכל עלה לטובת ארצינו בכלל ובפרט."⁷⁷ העתון נסגר מסיבות בלתי ידועות לנו, והדעת נותנת שמצוקות כלכליות וחילוקי דעות בין שני האחים האיזו את סגירתו. ככל הנראה היה הצבי לבית יעקב גם השותפות האחרונה בין שני האחים לבית הירשזון, שלא השכילו לשמור על נכסי המשפחה ועל יחסים תקינים. חיים, שנושל כנראה מעסקי הדפוס המשפחתיים, רמז על כך בכתבו בנהמת לבו: "רק במסתרים, תבכה נפשי על מדני אחים ושנאת הבריות אשר עדיין מרקד בינינו."⁷⁸

עד כה לא נמצאו כל גיליונותיו של העתון. ככל הידוע ראו אור כ-25 גיליונות. בספרייה הלאומית בירושלים מצוי גיליון י"ג (י"ב באייר תרנ"ג), ובספרייה מהלמן באוניברסיטת תל אביב נמצאים גיליונות אחדים משנה א' וכן משנה ב' ולהלן סדר הופעתם: שנה ראשונה: גל' ד - ט"ו בסיוון תרנ"ב (מופיעה תגובת "העורכת"); גל' ה - כ"ט [?] בסיוון תרנ"ב (צורפה הוספה); גל' ח - י"ב באב תרנ"ב; גל' ט - כ"ו באב תרנ"ב. שנה שנייה: גל' ז' - ג' בשבט תרנ"ג; גל' ח' - י"ז בשבט תרנ"ג; גל' ט' - ב' דר"ח אדר תרנ"ג; גל' י' - י"ד באדר תרנ"ג; גל' י"א - כ"ט באדר תרנ"ג ("הגליון האחרון לשנה הראשונה שהתחלנו להוציא לאור". חתום: "העורך"); גל' י"ב - כ"ח בניסן תרנ"ג; גל' י"ג - י"ב באייר תרנ"ג; גל' ט"ז-ט"ז - י"ז בסיוון תרנ"ג (בשער הגליון נדפס לראשונה: "הוספה להצבי גיליון ל"ה" ובתוספת HAZEWI. נפלה שגיאה בציון השנה 'אלף ותתנ"ג' במקום תתכ"ד).

תרנ"ב.⁷² בראש כל גיליון נדפס הפסוק: "והיה ביום ההוא לא יוסיף עוד שאר ישראל ופליטת בית יעקב להשען על מכהו, ונשען על ה' קדוש ישראל באמת." (ישעיה, י', כ')

בכותרת המשנה נדפס: "אין עברי טייטש ארויס גיגענין פון הא' היה בן יעקב" (יוצא לאור בעברית-גרמנית מאת הא' היה בן יעקב) לשון הכותרת העלתה השערות לגבי עורכי העתון; היו שסברו שהעורכת היא הוה-שרה הירשזון והיה הוא שם כיסוי.⁷³ מכאן שמדובר בעורכת הראשונה בארץ. אך יש הקובעים, "כי אין ספק" שהעורכים הם האחים [=הא'] חיים יצחק הירשזון [=חיה] בגן] יעקב [מרדכי הירשזון].⁷⁴ אולם אפשר שהמו"ל והעורכים היו חיים וחוה (ואולי חיים בעצמו) והערב היה יצחק הירשזון שכבית דפוסו נדפס העתון. יש להניח שהעורכים בחרו להסתיר את זהותם מחמת עינם הבוחנת של הקנאים הירושלמיים שלא ראו בעין יפה יוזמה שכזאת. ואכן, תגובות מערכת העתון למכתבי הקוראים הופיעו בלא שמות העורכים אלא בכינויים כגון: "העורכת" ו"העורך" לסירווגין, ואילו הכותבים נהגו להפנות את מכתביהם "לעורכת הבית יעקב".

חוה הירשזון, (ירושלים 1861 - הובוקן ניו ג'רזי 1932) היתה בת שאל בנימין כהן קרליץ, רב בזאולדוק וברדושקוביץ ברוסיה ובירושלים, עסקן ושר מוסדות "עץ חיים". היא ידעה עברית והיתה מצויה גם במקורות. לאחר שנישאה לחיים הירשזון, הנהיגה בביתה דיבור בעברית, והיתה, זמן מה אחת מתלמידותיו של אליעזר בן יהודה,⁷⁵ ובעת מאסרו (1893) תמכה בו ופעלה לשחררו.⁷⁶ העתון יצא לאור אחת לשבועיים ב"עברי טייטש" (בניקוד) - הלשון ששימשה לתרגום כתבי הקודש ליידיש בסגנון ה"צאנה וראינה" ויתר ספרי המוסר לנשים - ובהסתמכות על מקראות ודברי חז"ל, ונועד "להשפיע על נשי האשכנזים בירושלים." למרות היותו עתון לנשים וחרף היותו כתוב בשפת ז'רגון, הצטיין הצבי לבית יעקב ברוח מיוחדת במינה ויוצאת דופן שהלמה את מגמת עורכיו, להפיץ את השפה העברית בקרב נשות ישראל. כותרות רבות בעתון נכתבו עברית וכן גם תת כותרות והערות. מלים ומשפטים שלמים בעברית שולבו בתוך גופי המאמרים. בעתון נדפסו שירים בעברית ושירים בשתי הלשונות. העתון היה ספוג באהבת ארץ ישראל וראה חובה לעצמו לעורר ולטפח את הרוח הלאומית. אמנם באחד ממאמרי המערכת (הלא חתומים), הוצע להברת כ"ח ליישב יהודים הסובלים מאנטישמיות במושבה באפריקה שתהנה מעצמאות (גיליונות ו-ז), אך העורכים לא ראו בכך כל סתירה למחויבותם המלאה לציון.⁷⁷

כל מאמרי המערכת שנכתבו, אך לא נחתמו, בידי חיים הירשזון נפתחו במוטו מיוחד - דבר תורה כלשהו בעברית, והמשכו ביידיש מנוקדת. מרבית המאמרים הללו עסקו בעניינים ירושלמיים (איחוד העדות, מינוי הרב אלישר לחכם באשי ועוד) ובשאלות לאומיות מרכזיות הנוגעות לעתידו ולגורלו של העם היהודי. במדור הקבוע "ארצינו" הובאה כרוניקה ירושלמית אופיינית אודות המחלוקות בין הרבנים והממונים, מריבות בין גבאי בתי החולים, ומשפטים שנתבררו בתוך העדה ומחוצה לה. במדור הקבוע השני, "פארשידענע נייעס" (חדשות שונות) באו ידיעות מן העולם הגדול שנעתקו ברובן מתוך העתון הגיו יורקי יודישע גאזעטען של כתריאל שרהזון. בעתון הוקצה

י"א. "המאסף"

לקראת קיץ תרנ"ו התנהלו מגעים שקטים בין יצחק הירשנזון לבין בן ציון אברהם (שמואל וידאל רפאל) קואינקה (1867-1937) על הוצאת כתב עת תורני חדש, כהוספה להצבי ושמו המאסף - "גיליון מקדש לתורה ולחכמה מאת גדולי רבנינו וטובי חכמי זמננו בארץ ובחו"ל".⁸² בן יהודה לא ראה בעין יפה את הוצאתו לאור של כתב עת לחידושי תורה כהוספה שבועית לעתונו וודאי הביע את דעתו השלילית עליו. מה גם שבאותם ימים עצמם נודע על חידושו של הרב עזר"ה "תורה מציון" - קובץ חידושי תורה במקרא, משנה והלכות (בעריכת יעקב אורנשטיין בבית הדפוס של שמואל צוקרמן) לאחר שנים שבהן חדל מלהופיע. ואולם, יצחק הירשנזון התעקש על פרסומו כהוספה שבועית להצבי של בן יהודה, מטעמים כלכליים בעיקר, וגייס לעזרתו את נסים בכר שהיה בעל השפעה רבה עליו.⁸³ באותם ימים החליט הירשנזון להכשיר את בנו יהודה לייב (1874/6 [?] - 1941) להיות ממשיך דרכו וכפה על בן יהודה את העסקתו בדפוס.⁸⁴

בעמוד השער גרשם תאריך הופעת המאסף "ראש חודש תמוז תרנ"ו" (1896). אולם הופעתו נתאחזה בימים אחרים. המאסף יצא כסדרו כהוספה שבועית להצבי, אך כעבור זמן קצר נותק הקשר בין השניים והמאסף היה לירחון עצמאי. כתב העת התורני הזה התמיד בהופעתו שנים רבות ונסגר במלחמת העולם הראשונה (תשרי תרע"ה, שלהי 1914). כעבור שנים אחדות ניסה קואינקה לחדש את המאסף שלו ופרסם "קול קורא לרבננו וגאוננו וגדולי זמננו וכו'" שיטלו בו חלק, אך לא היתה כל היענות לקריאתו.⁸⁵

י"ב. "תחית ישראל"

ביום שישי, כ"ו באלול ה'תרנ"ו (4.9.1896), ראה אור כתב עת נוסף מבית היוצר של משפחת הירשנזון. הגיליון היחיד שבידינו, גיליון א, ראה אור בלונדון והוא "נערך ע"י יהודה ליב הירשנזון א"ש ירושלים". כותרת המשנה של הגיליון: TECHEEYATH ISRAEL. כוונת העורך, ששהה עם אביו החולה באנגליה, היתה להוציא לאור פעם בשבועיים כדי שיהיה "כליל קודש לתחית ישראל על אדמתו". הפסקה שנדפס בראשו היה: "ונתתי רוחי בכס ויחיתים והנחתי אתכם על אדמתכם וידעתם כי אני ה' דברתי ועשיתי נאם ה'" (יחזקאל, ל"ז, י"ד). העתון נדפס בדפוס ס. קירשטיין בלונדון. במכתב ששיגר אליו אביו יצחק הירשנזון, ששהה יותר משנתיים באנגליה ונתפרסם באותו גיליון, ציין האב את רוחו הלאומית-דתית הרצויה של העתון, וזו אכן היתה כוונת העורך. הגיליון כולו נכתב על ידו: ממאמר העורך על אודות חגי תשרי העומדים בפתח, עד לענייני הכרוניקה שרובם נעתקו ותורגמו מן העיתונים האנגליים.

בפנייתו "אל הקוראים" ציין י"ל הירשנזון, כי ברצונו "לקשר לב גדולי ישראל אשר כשבלים בודדות הם (בד בבד) מבלי קשר ומרכז אחד, ואין כאנגליה מוכשרת לכך נוכח יחסה החיובי אל היהודים. כתב העת לא יימכר בחוצות, אלא למנויים בלבד ולא יבאו בו דברי הלצה שחוק וקלות ראש". י"ל הירשנזון לא הוסיף להוציא את העתון בלונדון, ולאחר פטירת אביו, כעבור חודשיים, הוא שב לירושלים לנהל את עסקי הדפוס.

ארוך נכבד!

אתבד לזיטין מלחון להחנת בני המאסף החשוב
נכר יהודה ליב הירשנזון
עם כלל הכלה המבולה הסמולה
מה פרוכא פרומקין ת'
כת הרח"ח הספרוס ר' ישראל רוב פרומקין נ"י עורך המבולה.
אשר תהיה א"ה ביום ר' י"ג אלול, ה' יתיר עליכם שנה טובה ומבורכה,
וא"ה בשמחה ויצא הליצים איל ואשמתו נאני

לאה הירשנזון

החמה תהיה א"ה חגור תרי"ז פרומקין נ"י בשנת 9 אדר החדשים.
המשנה תהי' גבות התון חגור ר' יעקב סרורי ר"ל בשנת 8 בקרב.

החתונה שהסעירה את ירושלים - בין שתי משפחות המו"לים, הירשנזון ופרומקין

י"ג. בן יהודה והירשנזון - מערכה שנייה

בא' דר"ח מרחשוון תרנ"ו, (7.10.1896) נודע בירושלים על פטירתו של יצחק הירשנזון בלונדון בגיל 52. בן יהודה היה בטוח שעתה נפלה לידי הודמנות בלתי חוזרת להיות הבעלים של פ"ירמן להצבי, אם ישכיל לכלכל את צעדיו בתבונה ובחשאי. המדה, רעייתו של בן יהודה, דיווחה לדוד יודילוביץ' על התוכנית והשביעה אותו שלא ידליף דבר, הואיל ואפילו משפחת הנפטר אינה יודעת ש"מיום מותו נתבטל הפ"ירמן על הצבי עד שיהדש אותו להי"ן רשים".

אליעזר בן יהודה ואשתו המדה התכוונו לשים יד על הפ"ירמן ולקבוע בכך עובדה מוגמרת,⁸⁶ אך תחבולה זו לא עלתה בידם. זמן קצר לאחר פטירתו של הירשנזון נפוצה שמועה בירושלים על נישואיהם הקרובים של יהודה לייב בן יצחק הירשנזון ופרומה בת ישראל דב פרומקין. שמועה זו הסעירה את הרוחות בעיר שהכירה את מערכת היחסים העכורה ששררה בין שתי המשפחות היריבות ואת התחרות הכלכלית שהתנהלה בין שני בתי הדפוס.⁸⁷

ואכן בחודש אלול תרנ"ז (1897) באו ילדי משפחות המו"לים לירושלים בברית הנישואין. מודעות מאת אחיה של הכלה, שניאור ולמן וגד ומטעם קרובי משפחתה נדפסו בעתון תבצלת, כדי לתת פומבי לאירוע ולהרגיע מעט את רוחם המתלהטת של המתנגדים ליציאת "הקרטל התקשורת" הזה.⁸⁸ המדה שהבינה את משמעותם של הנישואים הללו כתבה לבעלה: "לא בחינם הקריב פרומקין את בתו בתתו אותה לאשה לפרא אדם כזה." גם החתן, יהודה לייב, פנה

את שמו של האדם שביקש לשכור את הפירמון מהירשנזון גילתה חמדה לידיד המשפחה דוד יודילוביץ' לאמור: "בני ברית שבירושלם חפצו לקחת מידינו את הפירמון של הירשנזון ולהוציא הם את הצבי ולעשות את [דוד] ילין לעורך". איסמעיל ביי הודיע להירשנזון ש"אין לו הרשות להשכיר את הפירמון לשום איש 'בלבד בן יהודה'". בשולי דיווחה ציוותה חמדה על יודילוביץ' להשמיד את מכתבה לאחר שיסיים את קריאתו.⁹⁵

יהודה לייב הירשנזון נבהל מדברי איסמעיל ביי ולא נותר לו אלא לקבל את תנאיה של חמדה ולהשכיר לה את הפירמון. עד כדי כך היה להוט לסיים את העסקה, דיווחה חמדה לבן יהודה, ש"ההירשנזונים אינם יוצאים מביתי, כי אגמור עמם, פחדם כל כך גדול עתה, עד שת[ו]שבים כי גם את אשר הם עושים אתנו הקשר [חוזה] גם זה אסור להם... הם משכירים לנו את הפירמון לעברית וערבית והפירמון על הדפוס שלו, ויכתב גם שמו על הגיליון בתור ג'רנט [ערב]."⁹⁶ ואכן, לאה הירשנזון אלמנתו של יצחק, פנתה לשלטונות בבקשה (10.3.1899) לקבל רשיון להוצאת הצבי בעברית, ערבית וצרפתית, ולהעברת הרשיון שניתן לבעלה על שם בנה יהודה לייב, והבקשה אושרה. לצד החוזה שחתמה עם הירשנזון, הוסיפה חמדה לפעול ללא לאות להשיג רשיון גם על שמה, וזה התקבל בכ"ד באדר ב' תר"ס (23.2.1900). סמוך לצאת העתון פרסם חיים הירשנזון בהצבי רשימה קנטרנית בזכותו של הצבי החדש המפורז "נצוצי נוגה להאיר בהם אדמת ארצנו, נוכח "העטלפים [אשר] התברכו כבר בלבם כי לא ישוב עוד לראות אור, ויכנו להם מבצרי חנוך וגמדים בחומתם לארב לכל איש אשר קרני אור תגונבנה לו, ולכלותו מן הארץ". הצבי הוא "הכוכב המזהיר עם שבטו הארוך... [ש]זיוו התחיל להאיר להארץ ולדרים עליה."⁹⁷ כעבור חודשיים שיגר הירשנזון "מכתב להעורך" ומנה בו את החסר בגיליונות הצבי, ובין השאר - ציין באירוניה מרה - ידיעות על מקומות עבודה פנויים. הוא ביקש להתריע על כך שאין הגבאים מצהירים על סירובם לקבל כספים; על שאין נשמעת קריאתם של רבני העיר לגדיבי הארץ לתרום מכספם להתרבת בתי הספר; ולציין מדי שנה בשנה את שמות מסיימי "האוניברסיטה העברית בירושלים"; וכן להקים מצבה לזכרו של ד"ר הרצברג, הראשון שהניח אבן פינה לייסוד בתי ספר [מקצועיים] בירושלים.⁹⁸

באותה שנה החלה הדפסת השקפה של בן יהודה בבית הדפוס שרכשו בצוותא בן ציון טראגן ושלמה ישראל שיריזלי (שי"ש), ובראשית תרס"ג (שלהי 1902) רכש שי"ש גם חלק מבית הדפוס של הירשנזון.

בשנת 1905 החכיר י"ל הירשנזון את רשיונו לבית הדפוס ליהודה אהרן וייס ולשמואל שיינבוים (אח"כ דפוס מוריה), לפי הסכם שאושר בקונסוליה הגרמנית, ובפרוטוקול הרשמי (13.10.1905) נקבע משך החכירה לשלוש שנים עם אופציה להארכה.⁹⁹

י"ד. "הצבי היומי"

השותפים, י"א וייס ומ"ש שיינבוים ביקשו להמשיך ולהכור את הפירמון מהירשנזון וב-1908 הוארך החוזה בין הצדדים למשך שלוש שנים נוספות. אלא שדעתם של השניים לא היתה נוחה מן התנאים ומגובה דמי החכירה, והם פנו בראשית אותה שנה אל הקונסול האוסטרי

בבקשה שישתדל למענם (בהיותם נתינים אוסטרו-הונגרים) ויתערב בקושטא כדי לקבל רשיונות על שמם לבית דפוס ולעתון, שיבטא את עמדת החוגים הדתיים בירושלים. רק לאחר מהפכת התורכים הצעירים ביולי 1908 הועילה פנייתו של הקונסול לודוויג פון-צפארוביץ (Zepharovich) ובספטמבר 1909 נתקבל הרשיון על שמם ואז הם החלו להוציא לאור את עתונם המוריה (6.5.1910), שהופיע כסדרו עד לסגירתו בימי מלחמת העולם הראשונה.

בשנת 1908 ביקש בן יהודה לרכוש מחדש את הזכות להשתמש בשם הצבי, כדי להוציא לאור עתון יומי. הואיל והשקפה יצא לאור פעמיים בשבוע בלבד, והחוזה בין הירשנזון לבין השותפים בטל, ביקשו בן יהודה ורעייתו לשכור אותו מחדש. ביולי 1908 נערך חוזה בין חמדה ואליעזר בן יהודה לבין י"ל הירשנזון כדלקמן:

ירושלים, 9 ביולי 1908

גידון בנוכחות הדראגומן [מתורגמן] ד"ר לויטפד (Loytved) כשופט. מופיעים: 1) בן-החסות הגרמני, המדפיס יהודה לייב הירשנזון (2) הנתן התורכי אליעזר בן יהודה, (3) הנתינת העות'מאנית העורכת חמדה בן-יהודה, רעייתו של מספר 2 והם מצהירים: 1) מר הירשנזון מעביר את הזכות שקיבל מן הממשלה העות'מאנית להוצאת כתב העת הצבי, הרשאי להופיע פעמיים בשבוע, למר בן-יהודה ורעייתו, למשך שלוש שנים יהודיות [כך:], החל מן היום תמורת 740 פרנק, ותוא נותן להם יד חופשית בעריכת העתון והנהלתו. בן יהודה מחויב בתשלומים אחת לחודשיים ועל שמירת חוקי הממשלה ותקנותיה, ובמקרה של קנסות יחויב לשלם מכיסו.

הירשנזון שמר לעצמו את הזכות להוציא תוספת לעתון, שתכלול ידיעות בלתי-פוליטיות.¹⁰⁰

בעקבות ההסכם הוזה הופיעו השקפה והצבי לסירוגין ארבעה ימים בשבוע. כעבור שבועיים (24 ביולי 1908), בעקבות מהפכת התורכים הצעירים, נתבטל הצורך ברשיון,¹⁰¹ ובראשית תרס"ט (ספטמבר 1908) החל העתון להופיע תחת השם הצבי מדי יום - היומון הראשון בארץ ישראל.

בתודשים אב-אלול תרס"ח הופיעו 9 גיליונות הצבי לצד גיליונות השקפה ועליהם נדפס שנה א', גל' א' - ד' באב תרס"ח; גל' ב' - י"ז או י"ח באב תרס"ח; גל' ג' - [כ"ז] באב תרס"ח; גל' ד' - כ"ז באב תרס"ח; גל' ה' - ד' באלול תרס"ח; גל' ח' - י"א באלול תרס"ח; גל' ט' - כ"ה באלול תרס"ח.¹⁰²

ט"ו. סוף דבר

בגיליון השקפה, 103 (כ' באלול תרס"ח, 16.9.1908) הודיעה המערכת, כי החל מן השנה החדשה (תרס"ט) יופיע העתון בכל יום. בשנים תרס"ט-תר"ע (עד י"ג באדר א' תר"ע) הופיעו העתונים תחת השם הצבי כשבעל הפירמון הוא ל' הירשנזון, [שמו נשמט מן הצבי היומי בחשוון תרס"ט] ומי"ד באדר תר"ע (23.2.1910) ועד לסגירתו של העתון בימי מלחמת העולם הראשונה נקרא שמו האור.

שנת תרס"ט היתה שנת מפנה משמעותית בתולדות העתונות הארץ ישראלית. באותה שנה הגיע לקיצו עידן השולטן עבדול חמיד שהתאפיין בבירוקרטיה קשוחה בכל הנוגע לביטויים לאומיים כלשהם ובראש כל אלה העתונות. זו היתה חייבת ברישוי מכויד ונתונה לביקורת קפדנית, הן מן הצד התוכני של העתונים והן מן הבחינה הכלכלית-

6. מכתב מיצחק אל יעקב מרדכי הירשנזון, עש"ק י"ט מנחם אב תרל"ט (8.8.1879).
 אצ"מ AK43/2. וראו: ש. הלוי, "ראשונים שהגו רעיון אוניברסיטה עברית בירושלים" בתוך: פרשיות בראשית בתולדות הישוב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 129-136. ישראל קולת, "רעיון האוניברסיטה העברית בתנועה הלאומית היהודית" בתוך: ש. כץ ומ. אוהד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, שרשים והתחלות, האוניברסיטה העברית ירושלים תשנ"ו, עמ' 8.

7. שנה קודם לכן נמנע פרומקין מלפרסם בחבצלת כתב פלסטר נגד הירשנזון. מכתב מחיים (ירושלים) אל אביו ואחיו יצחק, עש"ק י"ח בטבת תרל"ה. אצ"מ AK43/6. ראו פנייתו של חיים הירשנזון במכתב ששיגר מבריסק לחבצלת: 'מנאי ידיו אהבו נצח'. 'רוסיא', חבצלת (ט), 28 (כ"ג באייר תרל"ט, 16.5.1879), עמ' 198-199.

8. יעקב מרדכי אל יצחק, יום ו' עש"ק וער"ה מנחם אב תרל"ו (21.7.1876). אצ"מ AK43/4; ש. הלוי (לעיל, הערה 3), עמ' מ"ג. הוא גם חשב על רכישת מכוונת הדפוס ודאג לשחרורן ממכס בנמל יפו. י"מ אל יצחק, כ"ב בתמוז תרל"ו. שם, שם; מיום כ"ד באולול תרל"ו. שם, שם.

9. מ. אליאב, היישוב היהודי בארץ ישראל כראי המדיניות הגרמנית, מבחר תעודות מארכיון הקונסוליה הגרמנית בירושלים 1842-1914, תל אביב תשל"ג, עמ' 62. להלן: אליאב.

10. שם, תעודות 21, 47-48.

11. שם, עמ' 61-62.

12. קשריו של יצחק עם הקרדינל פרה (Ferra) ודאי סייעו לו בכך. מכתבה של גב' ארקין, נכדתו של יצחק, לדוד תדהר, כ"ט ניסן תש"ט. אצ"מ AK43/11.

13. נוסח שטר המכר מובא בספרה של הלוי (לעיל, הערה 3), עמ' מ"ד.

14. וראו י. לנג, "המאבק בפעילות המיסיון בראשית העלייה הראשונה (1884-1882) והשקפתו בעתונות הירושלמית", קתדרה, 80 (תמוז תשנ"ו), עמ' 77-79.

15. מכתב מ"רמ פינס אל חובבי ציון בוורשה, כנראה מינואר 1884. ש. לסקוב (מהדירה ועורכת), כתבים לתולדות חיבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, ב, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 312, גערה 14.

16. הצבי (א), 14 (ו' שבט תרמ"ה). ראו: דוד יודילוביץ' (עורך), קבץ מאמרים לדברי ימי העתונות בארץ ישראל, כרך ב, תל-אביב ניסן תרצ"ו, עמ' 93.

17. באותה עת היה יצחק בחו"ל. מכתב מיעקב מרדכי ליצחק, יום ו' עש"ק כ"ה באדר ראשון תרמ"ז, אצ"מ AK43/4.

18. חיים מיכל מיכלי, בראי הדורות, אוסף מאמרים, זכרונות ורשימות על ירושלים, תל-אביב תש"י, עמ' 40.

19. מכתב מבן יהודה למרדכי בן הלל הכהן, חמישה עשר שבט תר"ן. בית הספרים הלאומי 401068/47. להלן: בהס"ל.

20. מכתב מבן יהודה ליודילוביץ', ללא תאריך, אצ"מ A192/1150.

21. מכתב מטישנדרוף מיום 19.3.1890 המתייחס לפנייה מיום 13.11.1889. מ. אליאב (לעיל, הערה 9), עמ' 116.

22. ראו בהרחבה: י. לנג, "עתוני אליעזר בן-יהודה בשנת תר"ן (עם גילוי עשרה גיליונות 'אבודים' של עתון הצבי)", קריית ספר, כרך ס"ב, חוברת ג-ד (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 925-929.

23. מכתב בן יהודה ליודילוביץ', ט' בטבת תר"ן, אצ"מ A192/1150.

24. הציונים הביוגרפיים הללו מבוססים על ערכו בספר זכרון לסופרי ישראל החיים אתנו כיום, בהוצאת מערכת "האסף" [ב. סיקולוב], וארשא תרמ"ט, עמ' 35-36.

25. חיים הירשנזון אל אביו ואחיו, יום ה' אדר תרמ"ז, אצ"מ AK43/4.

26. מ. אליאב (לעיל, הערה 9), מס' 143-140, עמ' 114-116.

27. הכוונה לקובץ התלמודי מאת ישראל בן זאב וולף ליפקין [=ישראל סלאנטר], תבונה, מעמלל-קעניגסבערג תר"ך-תרכ"א (י"ב חוברות). בהס"ל 23v7503.

28. אמ"ן, "המסדרונה", הצבי (ב), 25 (ד' בניסן תרמ"ז), עמ' ק'.

29. פנייה דומה אל הקוראים נתפרסמה גם בחוברת י, שנה ב', תרמ"ח.

30. "ברכות", המסדרונה (א) חוב' ח', עמ' ר"ל-ר"ל"א ור"ל"ה.

31. י"ח זוננפלד, "תוכחתי לבקרים" ט"ז תמוז תרמ"ז (19.7.1886) המסדרונה (א), עמ' ר"מ ואילך. תגובת הירשנזון, "תשובה" שם, עמ' ר"מ-ר"מ"ג.

32. "חדשות שונות בתפוצות ישראל", הלכנון (לונדון) (20), 8 (18.8.1886) תרמ"ו,

עסקית, שבאה לידי ביטוי בחובה להדביק בול הכנסה על כל גיליון. העתונות העברית בארץ ישראל שראשיתה בשנת תרכ"ג (1863), פילסה את נתיבותיה העקלקלות חרף הקשיים שנערמו על דרכה: הן מצד השלטונות העות'מאנים החשדניים והן מול ההתנגדות העקבית לעתונות בכלל, ולזו המשכילית-העברית-לאומית בפרט, שמקורן בחברה החרדית-קנאית של היישוב הישן. פעילותם של בני משפחת הירשנזון, שהיתה רצופה במאבקים על רקע כלכלי ובמהלוקות ויריבויות משפחתיות מרות, מהווה ציון דרך חשוב במעבר מן העתונות הירושלמית המסורתית, שמבטאה המובהק במשך 15 שנים (מאז הידוש החבצלת ב-1870) היה י"ד פרומקין, המדפיס, המו"ל והעורך, לעתונות הגל החדש שמבשריה הם המדפיס והמו"ל יצחק הירשנזון והעורך אליעזר בן יהודה וממשיכיהם. המציאות הקשה בעולם הדפוס והעתונות, והמאבקים הכלכליים הקשים, גרמו לכך שרק עתונים בודדים שרדו תקופה ממושכת. התעוזה העתונאית שגילו בני משפחת הירשנזון ביטאה לא רק את השינויים החברתיים והתרבותיים שהתחוללו בירושלים, אלא גם את התמורות שהביאה עמה העלייה הראשונה ליישוב היהודי כולו. מאבקי הקיום והאינטרסים הכלכליים של בעלי העתונים, הם שהכתיבו את אופיים. אולם, בין שהיו עתוני המשפחה כתובים עברית ובין שהיו ביידיש, הוגדרו יעדיהם במונחים לאומיים "דתיים" משכיליים מובהקים ובמחויבות עמוקה לתחיית הלשון העברית.

1. הסקירה מתבססת על דברי ההספד שכתב כנראה אחד מבניו. "הצדיק אבד", דברי ימי השבוע, הצבי (ה), 2 (כ"ה חשון תרמ"ט). השוו: ד. תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו, כרך ד', תל-אביב 1950, עמ' 1623.

2. הירשנזון, שנות אליהו, ספר הזכרון לח"ק סוכת שלום ומאיר יעקב, ירושלים תרמ"ח; י. קלוזנר, "תקנות החברה "סוכת שלום" בירושלים", ירושלים (רבעון), ב', עמ' קצ"ו-ר"ג; י. רפאל, "שנות אליהו בירושלים", סיני, תשי"ח, עמ' קמ"ה-ק"ב.

3. ש. הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, הספרים, החוברות והדפים הבודדים שנדפסו באותיות עבריות בחמישים השנים הראשונות לדפוס העברי בירושלים (תר"א-תר"ן / 1841-1890), ירושלים תשל"ו, מס' 335, עמ' 136; מס' 341, עמ' 137 ועוד. יעקב מרדכי כתב בחבצלת מגיליון 40 (ג' אלול תרל"ט) ועד גיליון 27 (י"ב אייר תר"ם).

4. המדובר בספר שולחן ערוך עם ליקוט הנקרא שתילי זתים מאת משה משאש. (ש. הלוי, לעיל, הערה 3), מס' 565, עמ' 199. לא מצאתי סימוכין להערתה, שם. ראו: י"ד פרומקין, "קללת חנם לא תבא", חבצלת (ט"ו), 38 (כ"ז בתמוז תרמ"ה, 9.7.1885). וראו גם מכתב יעקב מרדכי אל יצחק הירשנזון, יום ד' ח"י בתמוז תרמ"ה (1.7.1885), ומכתבו אל בנו ואל ד"ר ברלינר, ט' באולול תרמ"ה (20.8.1885). הארכיון הצינוני המרכזי (להלן: אצ"מ) AK43/4.

5. מגיליון ה' (ט"ז בטבת תרמ"ח) ועד גיליון ט"ז (י"א בניסן תרמ"ח) ומאמריהם של אישים נוספים (רשימה מפורטת אצל הלוי (לעיל, הערה 3) למס' 614, עמ' 212) כונסו ונערכו בידי יצחק הירשנזון ונדפסו ב-ה' בסיוון תרמ"ח: "דבר השמיטה קובץ כל דברי הגאונים המהפכים בכבוד דהיתרא וממצאים לנו תקנה ע"פ תה"ש באופן שיהיה מותר חרישה וזריעה בא"י בשנת תרמ"ט הבע"ל שהיא שנת השבע שנת השמיטה לדעת הגאונים והרמב"ם ז"ל". נאסף ונערך על ידי הרב ר' יצחק הירשנזון ג"י מדפיס פה"ק ירושלים תוב"ב"א. מנחה טהורה היא לכבוד הרבנים הגאונים. לנו בהלכה הזאת, ובגדירים הצדיקים העוסקים באמנה במטע המושבות באה"ק בהטבת מצבם ובהתרחבת רעיון יא"י [ישוב ארץ ישראל] (מהברת ראשונה) שנת מז' דהיתרא לפ"ק (ה' סיון תרמ"ח).

57. שלמה אפשטיין ושמואל ראפאלאוויטש, "ירושלם י"ט באייר תר"ן", חבצלת (כ), 28 (י"ט באייר תר"ן, 9.5.1890), ראו: מ. קוסובר, "חבצלת די ראוע" - דער ארץ ישראל יוד", בתוך: יודילוביץ' (לעיל הערה 16) עמ' 121-126.
58. ד. בוימגארטען, "הצופה פני ירושלים" (ש' בתמוז), המגיד (ל"ד), 28 (כ"ט בתמוז תר"ן, 17.7.1890), עמ' 221.
59. "עשו סיג לתורה", גיליון 4, ראו, א"ר מלאכי, "אידיש אין ארץ ישראל" (תגובה למאמרו של קאראלנקו), די צוקונפט, ניו יורק, 6 (יוני 1928), עמ' 357-358.
60. בהס"ל R20035v4529
61. עפ"י פוקס: דו-שבועון ושבועון לסירוגין. העורכים התכוונו להוציא כשבועון כעבור שלושה חודשים. השוו: ש. הלוי (לעיל, הערה 3), מס' 696, עמ' 234.
62. א"ר מלאכי (אנגלמן), "העתונות הירושלמית", לוח ארץ ישראל (העורך): א"מ לונץ) לשנת תער"ב, ירושלים תרע"א, עמ' 135.
63. א"ר מלאכי, "נסיונות שלא הצליחו ולא יצליחו" (על עתוני יידיש בא"י), הדואר (י"ד), י"ב (תרצ"ה).
64. בבסה"ל סימנו PV4112. חסר דף אחד והוא מכיל ששה עמודים. בעמוד החסר חודשות מרחבי תבל שנעתקו כנראה מן העתון היידי יודישע גאזעטען ותרגום מאמר מאת גציל וליקוביץ, שהוא תרגום מאמר אהדה ליהודים מאת הסופר האמריקני גיאורג ר. וונדלונג.
65. חוספה להאר, 19 (י"ב אדר תרנ"ב).
66. מתוך צילום עמוד השער בקובץ מאמרים (לעיל, הערה 16), עמ' 156. לפי פוקס (קתדרה, 6) היה זה גם הגיליון האחרון. מלאכי מציין גיליון נוסף (שלישי) אף הוא כחוספה להצבי. א"ר מלאכי, "המוריה" (לתולדות העתונות הירושלמית), הדאר (נג), ד (כ"ה בחשוון תשל"ד), עמ' 54-55; שם, ה (ה' בכסלו תשל"ד), עמ' 72-73. עפ"י תודה צאן תשעה גיליונות. אנציקלופדיה, א, עמ' 154.
67. נדפס בספר שערי שמה, מאמרים ומחקרים תורניים וספרותיים, עם תולדותיו ורשימת מאמריו מאת א"ר מלאכי, הוצאת המשפחה, ניו יורק תשכ"ז, עמ' 139. עליו בהקדמה, עמ' א-מ"ב.
68. "דברי ימי השבוע", האור, 23 (ט"ו באייר תרנ"ב), עמ' פ"א [צ"ל ק"א]. תגובה קצרה על העתון שלח גם ח"מ מיכלין (תתום: מ') להצפירה (י"ט), 94 (י"ד באייר תרנ"ב) לאמור: "יצא פה לאור מכ"ע בשם המוריה ועוד טרם נדע מה סיבו".
69. על פי פוקס (קתדרה, 6) התכיפות לא נזכרה. עפ"י מלאכי, לוח א"י (לעיל, הערה 63), עמ' 132 בהערה: הקובץ היה בין "המאספים לספרות וחכמה אשר מו"ליהם הוציאו בתור דוגמה". לדבריו יצאה המחברת לאור בתרג"ג. לפי הרישום בקטלוג בהס"ל המחבר הוא הירשנסון, יצחק בן יעקב מרכזי ונדפס בשנת תר"ן בדפוס יצחק הירשענזאהן, והוא אוסף של שו"ת, הלכות ואגרות רבנים. בהס"ל SR055A184. לא נתאפשר לי לראותו.
70. "מודעה", חבצלת (כ"ג), 21 (י"ד באדר תרנ"ג), עמ' 176.
71. חוספה לגיליון ל', הצבי (ב), (כ"ג באייר תרמ"ז).
72. על פי הודעת המו"ל בגיליון י"א כ"ט באדר תרנ"ג. ראו גם א"ר מלאכי, מוריה (לעיל, הערה 63), עמ' 72-73.
73. יוד [יודילוביץ'], "הצבי לבית יעקב (התרנ"ב-התרנ"ג)", בתוך: קובץ, ב (לעיל, הערה 16), עמ' 127.
74. אריה ל' פילובסקי (לעיל, הערה 54), עמ' 79.
75. ר. סנט ג'ון, שפת הנביאים. ספור-חייו של אליעזר בן יהודה, תל אביב 1962, עמ' 78: א. לין, לצאצאי וזכרונות, ירושלים תרצ"ה, עמ' 46-47.
76. תדהר, אנציקלופדיה, ד/ עמ' 1619; א"ר מלאכי, "זוה הירשנזון", הדאר (י"א), ד' (כ"ד בכסלו תרצ"ב), עמ' 63.
77. "הבת ציון ודרך אפריקה", בית יעקב (ב), י"ב (כ"ה בניסן תרנ"ג), א"ל פילובסקי (לעיל, הערה 54), עמ' 80-81.
78. "דברי ימי השבוע", האור 23 (ט"ו באייר תרנ"ב); האור 24 (כ"ג באייר תרנ"ב). ידידות רבה שררה בין משפחות הירשנזון ושרהנזון.
79. [י"ד], "מכתב מירושלים", הפסגה (ד), 9 (כ"א בסיוון תרנ"ב), עפ"י א"ר מלאכי, הדאר (לעיל, הערה 66).
80. "מחאה", חבצלת (כ"ב), 37 (י"ב באב תרנ"ב), עמ' 297-298.
81. המיצר בצרת עמו, חיים הירשענזאהן, "חכמים זוהרו במודעותיכם", חבצלת (כד), עמ' 62-63.
82. "שבעה זהובים או: כיצד נעשה אדם אפיקורוס בירושלם", הצבי (ב), 40 (ה' מג"א תרמ"ז), עמ' קס"א. ראו גם ש. הלוי, (לעיל, הערה 3), הערה למס' 509, עמ' 186; א"ר מלאכי, "החרם בדרות האחרונים" בתוך: ג. ירדני-אגמון (מלקטת) וש. דרך (עורך ומלבה"ד), פרקים בתולדות הישוב הישן, אוניברסיטת תל אביב תשל"א, עמ' 286.
83. אלעזר רוקח, "סוכה המדובבלת" (תתום: R), חוספה לחבצלת, 45/44 (י"ב מג"א תרמ"ז), עמ' 364.
84. "חזון הספרות: המסדרונה", כנסת ישראל, שנה ב, ה, וואראש תרמ"ח (1887), עמ' 109-107.
85. במכתבו אל יצחק (ללא תאריך) הודה לו חיים על השתדלותו עבור המסדרונה, "אבל לא הבנתי... אם אוכל לשלח בכל מקום ברויט או שלא." אצ"מ AK43/4.
86. הצבי (ד), 32 (כ"ח באלול תרמ"ח).
87. המסדרונה (ג), א (תרמ"ט), עמ' ל"ב.
88. ספר זכרון Jahres-Berichte מתחלת שנת תרמ"ד עד תחלת שנת תרמ"ט, ירושלים תרמ"ט, עמ' 183. עפ"י ההסכם, שנערך בנוכחות עדים, קיבל יצחק ששים אחוזים וחיים ארבעים. ש. הלוי (לעיל, הערה 3), מס' 659, עמ' 225.
89. הגיליון בלא תאריך. לפי מ"ד גאון הוא הגיליון האחרון של שנת תרמ"ז. "המסדרונה (התרמ"ה-התרמ"ט)", קבץ מאמרים, ב (לעיל, הערה 16), עמ' 150. ג. קרסל מגדירו: ירחון י"ל [יצא לאור] בירושלים 7-1886 (אנציקלופדיה יודאיקה, כרך א). לעומתו גרס מגדל פרובסט: כתב-עת רבני ומדעי היהדות. הוצאת הראשונה נדפסה בפרנקפורט. "העתונות העברית בהתפתחותה הכרונולוגית", אחיאסף, ורשה תרפ"ג, עמ' 252. עפ"י גדעון פוקס: ירחון בעל גטייה 'אורתודוקסית רבנית'. "עתונים וכתבי-עת יהודיים בירושלים, תר"ד-תרפ"ג (מתוך הלקסיקון הביבליוגרפי של יעקב שכטר לתולדות ירושלים)". קתדרה, 6 (שבת תשל"ח), עמ' 195.
90. על פי אוסף מלא של הגיליונות הנמצא בספריית ישראל מהלמן באוניברסיטת תל אביב. מיקרופילם בכהס"ל וסימנו: PF171.
91. "תחבלה להעשיר השפה העברית", המסדרונה (ב), ב (תרמ"ז), עמ' ל"ב.
92. "מכתב אל המו"ל מיום י"ב בתמוז תרמ"ז", המגיד (31), 28 (כ"ט בתמוז תרמ"ז), עמ' 223-224; הצבי (ג), 17 (ט"ז בתמוז תרמ"ז).
93. זכרונות איש ירושלים, תרצ"ד, עמ' 154-155.
94. היו שטענו שהירשנזון לא הותרם. ר"ק חכמי ורבני ירושלים עמדו למנון והסכימו להודיע ברבים כי פלוגי [=הירשנזון] האפיקורס הידוע ראוי להיות מופרש ומובדל מקהל עדת ה'." ואולם נראה כי הוכרו עליו חרם. "תוכחה מגולה נגד נעדרות נשיקות שונא", בתוך: דוד שלזינגר, ספר מעשה אבות, פעה"ק ירושלים תובכ"א, שנת אסתר [תרס"א] לפ"ק, עמ' פ"ב-פ"ו ועמ' צ"ז-צ"ט.
95. הצבי (ג), 17 (ט"ז תמוז תרמ"ז).
96. "אחרי כלות העריכה", הצבי (ד), 1 (י"ב בתשרי תרמ"ח).
97. י. לנג, "חברת שפה ברורה - לבידור יסודה והתפתחותה", קתדרה, 68 (תמוז תשנ"ג), עמ' 67-79.
98. בן יהודה אל מרדכי בן הלל הכהן, כ"ח באדר תר"ן, (20.3.1890). בהס"ל 401068/47.
99. עזרת סופרים, "שבת אחת בירושלים", המליץ (ל), 130 (ז תמוז תר"ן).
100. חיים הירשנזון, ספר מלכי בקדש - שאלות ותשובות בהנהגת הממלכה בישראל על פי דרכי ההלכה, שנה "בגני ירושלים ה'", 5679, שנה שניה להכרת ממלכות הברית את זכותנו לארץ ישראל, א, סנט לואיס (תרע"ט), עמ' 14.
101. הצופה, "מכתבים מירושלים", המגיד לישראל (ה), 22 (כ"ג בסיוון תרנ"ז).
102. זו הסיבה העיקרית שבגללה עזב את הארץ. תורה מיוחדת לרב גניטובסקי, שתאיר את עיניו בפרשייה זו.
103. אריה ל. פילובסקי, "עתונות יידיש בארץ-ישראל מתחילתה ועד הופעת 'ניוועלט' (1934)", קתדרה, 10 (שבת תשל"ט), עמ' 82-72.
104. במכתבו ובאגרותיו אל בני ביתו השתמש לא אחת ביידיש. לדוגמה: יצחק אל רעייתו, יום ה', ב' מג"א תרל"ה, אצ"מ AK43/2.
105. המליץ, 75, כ"ח בניסן תר"ן.

92. עם זאת, בן יהודה לא יכול היה לשאת את העברית המדוברת בבית משפחת הירשנזון. "לא ידעתי", כתב לרעייתו, "מה הן [חנה הירשנזון ובנותיה] עושות מלשון עברית שלנו! מעולם לא שמעתי פטפוט נורא כזה. גם ר' חיים מרבר באופן נורא מאד, גם הוא יודע רק 'מלעיל', וגם הוא מערב כל מיני מלים ז'רגוניות בדבור העברי שלו. אבל הגברת ובתה, הן עוברות כל גבול... דבר מכוּעַר שלא ידעתי לו שם." מכתב מבן יהודה לחמדה, ט' נובמבר 1898. המקור בידי בתו דולה בן יהודה-ויטמן, ראו גם מכתבו אל חמדה, ללא תאריך, אצ"מ A43/4/1.
93. מכתב מבן יהודה לחמדה, ללא תאריך, אצ"מ A43/4/1.
94. שם.
95. מכתב חמדה ליוֹדילוביץ', ללא תאריך. ספר ההעתקות, אצ"מ A43/17(13).
96. מכתב חמדה לבן יהודה, כ"ט בחשוון תרנ"ט, אצ"מ A43/18.
97. חיים הירשנזון, "נבואת ד"ר פלב סוף סוף נתקיימה", הצבי (ט"ו), 9 י"ג בטבת תר"ס, עמ' כ"ח.
98. ה. הירשנזון, הצבי (ט"ו), 25 (ט"ז באדר א' תר"ס), עמ' ש"ד. תגובה על מכתב זה ראו: שמואל אפריימהאוווֹיטץ, "חובת עורך יהודי", חבצלת (ל), 26 י"ג בניסן תר"ס, 12.4.1900.
99. וראו: א. עץ הדר, אילנות, לתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל, תק"ץ-תר"ץ, תל אביב 1967, עמ' 156 ולוח 45.
100. מ. אליאב, (לעיל, הערה 9), עמ' 165-166.
101. י. אוליצקי, אמנות הדפוס, 400 שנים לאמנות הדפוס בארץ ישראל, רמת-גן, תשל"ג, עמ' 61.
102. גיליונות אלה לא נמנו ברשימתו של פוקס (לעיל הערה 40).
- 23 (א באד"ב תרנ"ד, 9.3.1894), עמ' 182.
82. הודעת בן יהודה על המאסף, הצבי, 34 (כ"ג בסיון תרנ"ו). בגיליון 35 (א' בתמוז תרנ"ו) דווח על עיכובים בדפוס וכי הגיליון הראשון יופיע בשבוע הבא. בעמוד השער נדפס ר"ח תמוז התרנ"ו. סקירה עליו, ראו מ"ד גאון, "המאסף והתרנ"ו-התרע"ח", בתוך: יודילוביץ', קובץ, ב, (לעיל, הערה 16), עמ' 156-162.
83. מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, ירושלים התרצ"ח, עמ' 611 והערה 1. וכן: ספר הזכרונות והתולדות של תר"ג המפורסם והגאון המופלג כמור"ר בן ציון אברהם קואיניקה זצ"ל, במלאת השנה הראשונה לפטירתו (כתובים בידי עצמו), ירושלים תרצ"ח.
84. חמדה בן יהודה, "המלאמה עם השטן", פרק ב, אצ"מ A43/23/1.
85. "קול קורא" ירושלים תרפ"ב, בהס"ל L1803.
86. מכתב מחמדה בן יהודה ליוֹדילוביץ', י' בחשוון תרנ"ז, 17.10.1896, אצ"מ A192/1160.
87. ג. ירדני, העתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904, תל אביב תשכ"ט, עמ' 118.
88. חבצלת, 30 (ו"ה אייר תרנ"ח). מצבו המשפחתי של פרומקין העסיק את ההירשנזונים במשך שנים. כך למשל, דיווח יעקב מרדכי ליצחק על גירושי פרומקין ונשואיו עם בת ר' לייבוש הכהן בר"ח תמוז תרמ"ד. יעקב מרדכי אל יצחק, י' בסיון תרמ"ד (1884), אצ"מ AK43/4.
89. מכתב מחמדה לאליעזר בן יהודה (ללא תאריך), אצ"מ A43/20.
90. הצבי (י"ד), 34 (כ' בסיון תרנ"ח).
91. בן ציון [בן יהודה] אל דוד יודילוביץ', כ"ה בתמוז אתתכ"ט, אצ"מ A192/928.